

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 830 AND 832.

THE TATTVA-CHINTAMANI

BY

GANGES'A UPADHYAYA.

PART III.

ISVARANUMANN

(A PART OF THE ANUMANA KHANDA)

WITH THE COMMENTARY OF

JAYADEVA MISRA.

EDITED BY

PANDIT KAMAKHYA NATHA TARKA VAGISA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1885.

तत्त्वचिन्तामणौ
ईश्वरानुमानं ।

अनुमानखण्डान्तर्गतं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीजयदेवमिश्रविरचितालोकनामकटीकासहितं ।

ध्यासियाटीक-सोसाइटी-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वापुतिष्ठ निगमयन्ते शुद्धित ।

शकाब्दा १८१५ । ई० १८८३ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानम् ।

एवमनुमाने^(१) निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुष-
धौरेयसिद्धिः, श्रित्यादौ कार्यत्वेन घटवत्सकर्तृक-
त्वानुमानात्^(२) । ननु श्रित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य

ईश्वरानुमानालोकः ।

‘जगदिति कार्यजातमित्यर्थः, ‘तस्येति, प्रतिज्ञाकाले स्वस्व-
पदेन तावद्भिधानस्याशक्यत्वादित्युपलक्षणं, तावतामनन्तात्वाद्भि-
धानस्यानेकसमयसाध्यतया तावत्पर्यन्तानुविधेय-स्वयः-प्रतिवादिना-

(१) ईश्वरानुमानप्रकरणस्य मधुरानाद्यद्यतयास्याया दुष्प्राप्यत्वेन या-
स्यावहकारं विना दुर्बोधत्वेन चातिप्रामाण्यक-प्रथमेवमिच्छता-
लोकारूप्याख्याया सङ्घितं तादृशप्रकरणं मुद्रितमिति ।

(२) इति। सकर्तृका कार्यात् घटवत् इत्यनुमानादित्यर्थः ।

स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितं, एकरूपाभावात्^(१) । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सुग्रहीतुमशक्यत्वाद्वादिनेर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन सध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयोमध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयात् घटोऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्चा यन्न कृत शरीराजन्यं जन्य वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुण-शब्द-फुत्कार-सर्गाद्यकालीनवेद घटादिलिप्यादिसम्प्रदायानामीश्वरमाचकटुंकाणामसग्रहात्^(२)

भाकाङ्गुलत्वाद्यभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं^(३) । 'मिलितमिति एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । ननु सगद्य विवादा विशेषणतयोपलक्षणतया वा पक्षतावच्छेदको तत्र नाद्य इत्याह, 'वादिनोरिति, मान्य इत्याह, 'घटोऽपीति, तथाचाग्रत सिद्धसाधनमिति भावः ।

(१) अनुगतवचतावच्छेदकाभावादित्यर्थः ।

(२) एतेषां शरीरजन्यत्वविषयेन शरीरजन्यत्वरूपेण सद्गुहीतुमशक्यत्वात् ।

(३) अनुविधेय राजादि स्रोतान् मध्यस्थः ।

असिद्धेश्च^(१) अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृ-
त्वात्^(२) । नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यमुभयसिद्धकृति-
जन्यान्यद्वा जन्यं^(३) पक्षः, क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्य-
कृतिजन्यत्वात्^(४) । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृति-
साक्षादजन्यं वा^(५) जन्यं पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन
क्षित्यादौ तदभावात्^(६) । घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः

‘असिद्धेऽपि अप्रसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयलक्षणे दोषमाह, ‘घटादाविति,

(१) शरीरजन्यवस्तुप्रसिद्ध्या पक्षासिद्धेरित्यर्थः ।

(२) जन्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भावः ।

(३) सर्गाद्यकालीनक्षित्यद्वारादीनामेव उभयसिद्धकृतिजन्यान्यत्वेव पक्ष-
सया न सिद्धसाध्यमिति भावः ।

(४) जन्यमात्रस्य अदृष्टजन्यतया सर्गाद्यकालीनक्षित्यद्वारादीनामपि क-
स्यापिदृष्टजन्यतया अदृष्टद्वारा उभयसिद्धकृतिजन्यत्वनिश्चयेन
तादृशकृतिजन्यान्यजन्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(५) जन्यकृतिसाक्षादजन्यत्वं जन्यकृतिविशिष्टं यद्यत् तदन्यत्वं वैशिष्ट्यं च
सुजन्यान्यत्व सुजन्यत्वोभयसम्बन्धेन ।

(६) तत्रापि जन्यमात्रं प्रति ईश्वरकृतेः कारयतया अदृष्टं यद्यपि
कारयतानिश्चयेन ईश्वरकृतिमात्रजन्यस्यापि सर्गाद्यकालीनक्षित्यादेः
अदृष्टजनककृत्यजन्यत्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति भावः । समवाय-
सम्बन्धवच्छिन्नजनकत्वविवक्षये तु ईश्वरकृतौ समवायावच्छिन्नादृष्ट-
जनकत्वाभावात् दोष इति विभाषणीयं ।

सिद्धसाधनात्^(१) । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्^(२) । न च निश्चितविपक्षे हेतु-
सन्देहात् इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाववद्दामित्व-
संशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति हेतुसन्दे-
हाद्देतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि द्वैपः ।
न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वे-
नेतरत्र^(३) तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन
सन्दिग्धानैकान्तिकम् तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति
साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सामग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्कुरः
पक्षसम इति चेत्, न, तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मता-
विरहेण स्वापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्सा-
ध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयानैक
मप्यनुमान स्यात् तर्चापि क्षित्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात्
क्षितेर्विवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यसाधनेऽर्था-

(१) षट्पादे षेष्टाष्टा क्षितिजन्यत्वेन उल्लोभयसम्बन्धेन क्षतिविशिष्टा
न्यत्वादशत सिद्धसाधनमिति भावः । क्षतिविशिष्टान्याषट्पद
वैगम्यं यदि क्षजन्यादृष्टाजन्यत्वं क्षजन्यालोभयसम्बन्धेन विवक्ष्यते
तदा नाशत सिद्धसाधनमिति विभावनीयः ।

(२) अग्निधारसन्देहादित्यर्थः ।

(३) तदितरमेति ख० ।

न्तराच्च । किञ्चैवमैकैकोपादानाभिन्नसिद्धावपि नेश्वर-
सिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालीनं द्युखुकं पक्षः, परम्यति
सर्गाद्यसिद्धेः । किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सह-
भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाध-
नात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिम-
ज्जन्यत्वं तदिति चेत् । न । उपादानगोचरत्वं यदि
यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थान्तर-
त्वम्^(१) ज्ञानादिजन्यत्वमपि^(२) विवक्षितम् । न च घटो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भ-
वति, व्यभिचारादिति चेत् । न । क्षितिजनकादृष्टजनक-
ज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव

‘सर्गाद्येति यद्यपि द्युखुकमात्रकर्तृसिद्धौवैश्वरसिद्ध्या पक्षविशेषण-
मनुचितं, तथापि इदानीं द्युखुकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता
सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरापत्त्या पक्षविशेषणं दत्तमित्याशयः ।
एवं विकल्प्य साध्यं विकल्पयितुं इच्छति, ‘किञ्चेति, ‘व्यभि-
चारादिति इदानीं घटोपादानगोचरज्ञाने सत्यपि चित्तनुत्पा-
देन व्यभिचारात् ।’ यद्वा चित्तेः प्राच्यत्वेनेदानीन्तनघटज्ञानस्य

---

(१) अस्मदादीनामुपादानज्ञानमादाय प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति भावः ।

(२) ज्ञानादीनामपि जनकत्वमिति ख० ।

सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि
 न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम स्वजनक-
 कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्य-
 विकलतापत्तेः^(१) घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रस-
 न्नाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः^(२) इति वाच्यम् ।
 घटेनानैकान्तिकत्वात्^(३) चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च^(४) ।
 नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः ।
 न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घट-क्षित्यादि-
 पदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानबोधकत्व चैवो माह-
 भक्तः^(५) मैत्रवदिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा^(६) ।

-
- (१) सकर्तृकत्वपदस्य यदि कृतिजन्याजन्यत्व सति कृतिजन्यत्वमर्थं तदा
 घटादौ कृतिजन्यचेष्टाजन्यत्वेन साध्यविरहिततापत्तिरिति भावः ।
 (२) अन्यत्र चेष्टाद्वारा कृतिजन्यत्वेऽपि शरीरक्रियारूपाया चेष्टाया
 कृते साक्षात् जनकत्वेन तस्या एव दृष्टान्तत्वं सुखमिति तात्पर्यम् ।
 (३) विरहात्सकर्तृकत्वस्य चेष्टाधामेव सत्त्वात् तादृशसाध्यशून्ये घटादौ
 कार्यत्वहेतोरन्तर्भावत्वेन व्यभिचार इत्यभिप्रायः ।
 (४) तथाच निश्कृतसकृत्कृतस्य चेष्टाधामेव कृत्वात् यत्र यत्र सकर्तृ-
 कत्व तत्र तत्र चेष्टात्वमिति चेष्टात्वरूपोपाधे साध्यव्यापकत्व, का-
 र्यत्वरूपहेतौ घटादौ सत्त्वात् तत्र चेष्टात्वाभावेन चेष्टात्वरूपो-
 पाधे साधनाव्यापकत्वमित्युपाधित्वमिति भावः ।
 (५) चैवो माहभक्त इत्यादौ यथा चैवादियदसमभिव्याहारेण माह
 पदस्य चैवमाहबोधकत्व तथा घट क्षित्यादिपदसमभिव्याहारेण
 उपादानपदस्य घट क्षित्याद्युपादानबोधकत्वमिति ।
 (६) न तदुपादानादाविति प्रथमः ।

न चाथ शब्दः प्रमाणम्, वादिनोरनाप्तत्वात् ।
 अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्याप-
 कसिद्धिः तद्योपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम्^(१) ।
 किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सा-
 मान्येन रूपेण कुचाप्यनुपस्थितेर्याप्तिरेव न गृह्येत ।
 अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्म-
 रूपया प्रत्यासत्त्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकी-
 र्षा कृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां^(२) क्षित्य-
 व्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा
 तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य
 च निरस्तत्वात् ।

तदा अभावेन निश्चयपूर्ववर्तिताभावादित्यर्थः । 'अदृष्टद्वारेति,
 यद्यपि दोषाभावाददृष्टद्वारकता योगिज्ञानस्य बाधिता, तथाप्ये-
 तदनुमानवशादेव "धर्मिकल्पनात् इति न्यायात्^(३) दोष विनापि
 तस्यादृष्टजनकत्वस्य सादित्यर्थान्तरापादानमेवेदं द्रष्टव्यं ।

(१) उपादानज्ञानजन्यत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वे कार्यत्वशायकत्वग्रहे
 उपादानज्ञानजन्यत्वत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धिः, न तु
 क्षित्युपादानज्ञानजन्यत्वस्य इत्यर्थान्तरमिति भावः ।

(२) उपादानज्ञानादीनामित्यर्थः ।

(३) धर्मिकल्पनात्वात् इति धर्मिकल्पना लक्षणीयतीति न्यायादित्यर्थः ।

अथ (१) योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान-
चिकीर्षा-कृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः^(१) योगजधर्माजन्य-
सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादान-
गोचरज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमदजन्यमिति साध्यम्। यद्वा
अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञा-
नादिमदजन्यं^(२) जन्यमनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-

‘अथ योगजेति, अत्रोभयत्र पक्षविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय,

- (१) अथ क्लृप्तगुरुरादौ अदृष्टद्वारा योगिना योगजधर्मजन्योपादान-
ज्ञानजन्यचिकीर्षा कृतिजन्यत्वेन यत्ताप्रसिद्धिवारणाय योगजधर्मा-
जन्येति विशेषणं। अदृष्टद्वारा अशुभित्यात्मकोपादावज्ञानजन्याव-
सादायाविशिष्टवारणाय सविकल्पकाजन्येति विशेषणं, अशुभित्यात्मक-
ज्ञानस्य सविकल्पकत्वात्प्रत्यक्षजन्यत्वेन वारणं, अदृष्टद्वारा सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यातीन्द्रियोपादानविवेकज्ञानजन्यत्वमादायासि-
दिवारणाय सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्येति विशेषणं।
- (२) अत्र जन्यत्वं उपादानज्ञाने चिकीर्षाया कृतौ च विशेषकं, जन्यत्व-
स्याविशेषकत्वे जन्यमात्रस्यैव नित्यज्ञान नित्यचिकीर्षा नित्यकृतिज-
न्यत्वेन सामान्यतत्त्वदजन्यजन्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिप्रसङ्गः। अत्र-
देवरीत्या सिद्धसाधनवारणार्थं साध्यज्ञे उक्तविशेषणवचनस्य नार्थक्यं।
- (३) योगजधर्मस्य सामान्यलक्षणस्य च अनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-
त्वेन वारणं, अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वमित्यत्र जन्यत्वं नास्त्यात्परम्परा-
साधारणं याज्ञ तेनानुमिते परम्परया सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वेन
वारणमिति श्लेषः।

प्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्य-
मिति साध्यम्, ज्ञानाद्यवहितोत्तरसमयवर्तीच्छा-तद-
व्यवहितोत्तरसमयवर्तिष्ठतीनां^(१) जनकत्वं विवक्षितं
न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यम् पौर्वापर्यं वा अतो न
साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति । मैवम् । योग-
जधर्मासामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्वाप्रसिद्धतया
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यप्रसिद्धत्वेन पक्ष-साध्ययो-
र्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च ।
तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षितिजनकादृष्ट-
जनककृति-चिकीर्षा-साक्षात्काराणां योगजधर्माद्यज-
न्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् । न च

साध्यविशेषणञ्च सिद्धसाधनवारणाय । तत्र ज्ञानादीनामुभयत्रोप-
लक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति विकल्पं मनसि कृत्य नाद्य इत्याह, 'योगजेति,
सिद्धौ वा तदास्यस्यादृष्टद्वारा जनकत्वात् पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः,
इदञ्चोपलक्षणं साधे सिद्धसाधनाद्येत्यपि द्रष्टव्यं । यथाश्रुते तु
तत्सिद्ध्यापि योगजज्ञानस्य दोषाभावाददृष्टाभावाददृष्टाद्वारकतया
तदजन्यत्वासिद्धेरित्यादेर्विरोधापातादिति ध्येयं । नान्य इत्याह,
'क्षितिजनकेति, व्याप्तिरदजन्यत्वेनेत्यनन्तरं चकारः पूरणीयः, ते-

(१) तदव्यवहितोत्तरसमयवर्तिष्ठतीनामिति उ० ।

तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते तद-
सम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानु-
मितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्या-
प्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिवलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र
कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिन्नजन्यत्वम्^(१) इतिरूपा न तु
यद्यत्कार्यं तद्यत्किञ्चिदुपादानाभिन्नजन्यमिति । एवञ्च
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिन्नजन्यत्वमिति
विशिष्य व्याप्ता क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादाना-
भिन्नजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेत्,
न, घटे षटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
पादानाद्यभिन्नजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिन्नजन्यत्वेन,
उपादानाभिन्नजन्यत्वेन वा, आद्ये घटोपादानाभिन्न-
जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वन्तुग-
ततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात्

नोभयविशेषणविरहाद्भवविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्था
लभ्यते अन्यथानुमिते पारोक्ष्यनियमेनापरोक्षवैज्रित साध्यं अत-
एवाप्रसिद्ध किं तदर्थं सविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वरूपविशेषणोपरर्णनं

(१) तदुपादानाभिन्नजन्यत्वमिति उ० ।

कथं व्यापकताग्रहः, तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभि-
 व्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् । न । अनुमाने
 शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं
 देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहसत्त्वात्,
 विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदति-
 रिक्ते देशेऽस्ति यथाहमेव बहिरसन् गृहमध्ये तिष्ठा-
 मीत्यत्र पक्ष-दृष्टान्तसाधारण्यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोर-
 भावान्नान्वयि, किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्ध-
 साधनमेव ।

अथ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छा-कृतिसमान-
 कालीनसामग्रीजन्यम् कार्यत्वात् घटघत् अदृष्ट-
 सामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेत् । न । परम्पति-
 सर्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्युकाजनक-
 त्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्य-
 कालीनं द्युणुकं द्युकासमवायिकारणसमानकाली-
 नकृतिजन्यमिति निरस्तम् । द्युकासमवायिकारण-

तत्र चेदे दूषणं न लगतीति अर्थम् । ननु सर्गाद्यजन्यत्वेन न
 पक्षता किन्तु द्युणुकत्वावच्छेदेनैव परन्वसदादिनापि सिद्धसाधन-
 मतस्तदंगे पक्षधर्मतावलादीश्वरसिद्धिः पक्षतावच्छेदकैक्याच्च नाग्रतः
 सिद्धसाधनमित्यस्वरसादोपात्तरमाह, 'उदासीनेति, 'एतेनेति

समानकालीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजकत्वाभ्यामजन-
कत्वात् । किञ्च कार्य्यत्वं न तावद्योगोपस्थितकृत्य-
ईत्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सति उत्तर-
कालसम्बन्धित्वं, तत्तत्पूर्वकालत्वस्यानुगतत्वात् सक-
लपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः^(१) । नापि कादाचित्कत्वम्^(२),
प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात्^(३) । नापि प्रागभावप्रति-
योगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात्^(४) । नापि सत्त्वे सति
तत्त्वम्^(५), सत्ताजातेः परम्यति असिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य
च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् । यत्त्वयं घटः एतद्घटजनकानि-

अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । हेत्वयं पृच्छति, 'किञ्चेति, 'सत्ताजातेरिति ।

- (१) पूर्वत्वस्य प्रागभावघटिततया सर्वथा वरूना प्रागभावाधिकरण-
कासाप्रसिद्धेरित्यर्थः ।
- (२) कादाचित्कत्वञ्च किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तित्वं, न तु
किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति उत्पत्तिमत्त्वं, तथा सति प्रागभावेनानैका-
न्तिकत्वादित्युत्तरघट्यासङ्गते ।
- (३) सकलपूर्वकालरूपसाध्यशून्ये प्रागभावे कादाचित्कत्वरूपकार्य्यत्वहेतो-
सत्त्वात् व्यभिचार इति भावः ।
- (४) कपालादिसमवायिकारणवाशजन्ते घटादिनामे परमते सकलपूर्वकाला-
भावाद्ब्यभिचार इत्यभिप्रायः, भावत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वं
यदि हेतु तर्हि नासिद्धिर्न वाऽनैकान्तिकत्वमिति विभावयौघम् ।
- (५) प्रागभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

त्यज्ञान-चिकीर्षा-कृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात्
पटवदित्यादि । तन्न । विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजक-
त्वात्^(१) अन्यथा^(२) अयं घटः एतद्घटजनकानित्याद-
ष्टातिरिक्तादृष्टजन्यः कार्यत्वात् पटवत्, एतौ सुख-
दुःखसाध्यात्कारौ एतज्जनकानित्यसुख-दुःखातिरिक्त-
सुख दुःखसाध्यौ सुख-दुःखसाध्यात्कारत्वात् इत्यादिना
नित्यधर्माधर्म-सुख-दुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् ।
अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः^(३)
घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ।

केचित्तु दृश्यते तावदभिमतग्राह्यिणीन्द्रिये मनोनि-
वेशयतः पुंसोमनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथाच सर्गाद्य-
कालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानज-

यद्यपि नेदं दूषणं प्रसाध्याङ्गकानुमानस्य सर्वसम्मततात्, तथापि
प्रसाध्याङ्गके गौरवादप्रसाध्याङ्गकमेवानुमानमुत्थतामिति मनसि-

---

(१) विपक्षस्य यमिधरस्य बाधकाभावेन बाधनिर्वायकाभावेन अतुकूल-
तर्कानुत्पत्त्यादित्यर्थः ।

(२) साधकाभावात्तुक्त्वात् बाधकमप्याह, अन्यथेति ।

(३) नित्यज्ञानानङ्गीकर्तव्या परेषां मते पटस्य स्वजनकानित्यज्ञानाद्यति-
रिक्तज्ञानाद्यजन्यत्वं सम्भवतीति भावः ।

नकात्ममनोयोगजनिका^(१) मन क्रिया तन्मनो-
 चरप्रयत्नानाधारतन्मनोचरप्रयत्न तद्भाष्येतरसकल-
 कारणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रिया-
 त्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारका-
 लानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिध्यतीत्याहुः^(२) । तन्न,
 सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियाया मा-
 नाभाव पूर्वक्रियैव संयोगसम्भवात् ईश्वरवादिनां

इत्येतदुक्तं । वस्तुतः सत्तावत्त तत्समवाय इति चर्षविशेषणत्वाच्चेद-
 भाधन, अत एव जातिमत्वमपि न विशेषण, न हि तत्रापि
 परस्परत्वमिदृत्वमिति भावः । 'पूर्वक्रियैवेत्युपलक्षणं कदाचित्
 पूर्वसंयोगेनापीत्यपि द्रष्टव्यं प्रकृतये कर्मवद्गुणस्यापि सम्भवात्^(३) ।
 न च प्रकृतयकाशीनसंयोगस्य शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकृतया न
 ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं । शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकत्वेऽपि शरी-

(१) सर्गाद्यकाशीनवच्छिरीर तन्मनोचरप्रयत्नानाधारकालाधारा यद्य-
 एव भूत यन्नज्ञान तत्त्वतःकात्ममन संयोगजनिका मनःक्रियेत्यर्थः ।

(२) तथाच तादृशमन क्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधार-
 त्वसिद्धौ सर्गाद्यकाशीनतन्मन क्रियाशामदि प्रयत्नाधारकालानन्तर-
 काकाधारत्वस्य थवप्रसङ्गोक्तत्वेन सर्गाद्यकाले ईश्वरप्रयत्नाति-
 रिक्तप्रयत्नासम्भवादीश्वरसिद्धिरिति केषांश्चिदाशयः ।

(३) जन्ममथानवच्छिन्नवशास्य प्रकृतयेन तत्र कर्मण्य इव अन्यगुणस्य
 सत्त्वेऽपि न प्रकृतयत्वात्वात् इति भावः ।

तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव^(१) क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च^(२) । किञ्चैवं प्रयत्ना-

रावच्छिन्नतादशायां ज्ञानजनकत्वाविरोधात् । एवञ्चायथासिद्धौ तात्पर्यं, इदमुपलक्षणं व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः, नोदनादपि मनः-क्रियामभवादिति ध्येयं । यदि चेश्वरप्रयत्नजन्यत्वाच्च व्यभिचार-सदाह, 'क्रियात्वस्येति । 'किञ्चैवमित्यापाततः, मूलयुक्तिस्तु व्यर्थ-विशेषणत्वं, मनोगोचरप्रयत्नाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिरपि श्रुतीन्द्रये प्रयत्नासम्भवादिति ध्येयं । धावता तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वस्य सा-धयितुं शक्यत्वात् तावन्मात्रसाधनमन्यथासिद्धत्वप्रज्ञास्कन्दितमिति तथा साध्योपन्यासादिति । अत्रोपादानपदं स्त्रीोपादानपरं, तद्गो-चरजन्यकृतिजन्यं घटादि प्रसिद्धं तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकं, अत-स्योपादानपदं न स्त्रीोपादानपरमप्रसिद्धेः, न सामान्यपरं, रूपोपा-दानग्रहणादिगोचरजन्यकृतिजन्यत्वेन शब्दादावव्याप्तिरित्यादिदूषण-मलप्रकं भवति, अत्रोपादान-कृत्योर्मध्ये ज्ञानपदमपि प्रवेशनीयं, तेनात्मगोचरकृतिविषयभावात्कारादियु नाव्याप्तिः । यदा उपा-दानगोचरजन्यकृतित्वावच्छिन्नकारणत्वाप्रतिथोगौत्यर्थः, सविषय-सम्बन्धकारणं प्रत्येव तथा जनकत्वादिति नातिप्रसङ्गाप्रसिद्धौ । न

(१) ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वेन तन्मनोगोचरेश्वरप्रयत्नस्य सर्वसिद्धिन् काले यत्त्वात् तादृशप्रयत्नानाधिकारकत्वात्तासिद्धिरिति ।

(२) ईश्वरवादिमते क्रियामात्रस्य अन्ततो भगवत्प्रयत्नजन्यत्वेन व्यभि-चाराप्रसङ्गे हेतुशरीरे तन्मन पदं व्यर्थम् ।

नाधारकालानन्तरकालानाधारत्वं^(१) अर्थात् तत्सिद्धौ
मानान्तरादीश्वरसिद्धौ अर्थान्तरत्वमिति । अत्रोच्यते ।
अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेता-
नि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियौ-

चात्मगोचरास्मादादिकृतिविषयमात्कारादावव्याप्तिरिति भावः ।
नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं तद्वारककृतिमादाय कल्पदयेऽपि दोषा-
प्रमत्तादिति चेत्, अत्र कश्चित् विषयलनादौ मन्त्रपाठादिमाधे-
ऽस्मादाद्यकर्मके मा भुदव्याप्तिरित्येतदर्थं तदुपादानं मन्त्रपाठादि-
मादृष्टजननात् । तत्र विषयगोचरा कृतिरेव न किन्तु कण्ठता-
न्त्रादिगोचरेति न तदर्थं तदुपादानं अपि तु कालौगरीरे यद्गौरं
रूपं उत्पन्नं तत्कालौगरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते मा च
कृतिरदृष्टाद्वारिकेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति सम्भक् ।
वस्तुतश्च अदृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वं तेनात्मनि निदिध्या-
सनादिकृतिमाधे आत्ममात्कारे नाव्याप्तिरिति तत्त्वं, कृतिजन्य-
व्यापारविषयताया एव कृतिविषयतारूपतादिति । यदि च तत्रा-
दृष्टमेव द्वारं तदा यथायुतमेवादरणीय । अपेतनं जन्यपदं सम-
येतपदज्ञाकागादौ ध्वने चातिव्याप्तिवारणाय, तत्पक्षनायामंगतो
याथापत्तेरिति भावः । अत्रादृष्टजननेत्युक्ते ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनक-
त्वादिति तद्वारणार्थं भङ्गान्तरेणाह, 'अदृष्टेति, अदृष्टपदं स्वजनका-

(१) प्रयत्नानाधारकालानाधारत्वमायाति न तु प्रयत्नानन्तरकालत्वमि-
ति क० ।

ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यानि
स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-

दृष्टपरं, व्याप्तिय कालिकी तेन यदा तादृशकृतिप्रागभावस्तदा
स्वजनकादृष्टप्रागभाव इति व्याप्तौ तददृष्टजनककृत्यादिप्रागभाव एव
तथा निर्वहतीति नदम्या कृतिद्वयी अदृष्टाजनिका ईश्वरकृतिश्च
नित्यत्वेन प्रागभावाप्रतियोगितया विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः ।
'स्वजनकेति, स्वजनकादृष्टाधिकरणचणोत्तरक्षणवृत्तिः कुलालजा-
नादिः, ईश्वरज्ञानादेश्च नित्यत्वेन सकलक्षणवृत्तित्वादिति भावः ।
नन्वनुगमात्कथं स्नानभावेण व्याप्तिपह इति चेत्, इत्थं, अननु-
गमेन तावतामनुपस्थितिर्नाभिमतता उपस्थितावपि व्याप्त्यसहो
वाभिमतः, आद्ये अन्यत्वरूपेण हेतुवृत्तेन सामान्येनामत्तौभ्रयोप-
स्थापितेषु तच्चनकादृष्टत्वेनैव तावतामुपस्थिते, अन्येषु प्रकृतौ-
ऽपि न, अमभवत् । न चोपस्थितावपि अन्यत्वेन सर्वेषां
स्वल्पाननुगमेन अन्यत्वममानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
त्प्रत्येकं कथं व्याप्तिपह इति वाच्यं । गन्धव्याप्यत्वस्य पृथिवीत्वे-
नामभवेन सामान्याभावागर्भद्वितीयव्याप्तिनक्षत्रप्रकरण एवाम्य प्रद-
र्शनात् । न चैवमुपादानपदमपि स्वोपादानपरतया कुतो नाभ्यु-
पगतं कथं वा पूर्वपक्षे स्नानभावेण व्याप्तिपहो दूषित इति वाच्यं ।
तथापिद्विद्या व्याप्त्यपहात् । न हि अन्यत्वाधिकरणतयोपस्थितानां
यावता तच्चनकादृष्टोपस्थितिवत्तदुपादानगोचरा कृतिरपि प्रसिद्धा,
चित्तुपादानाप्रसिद्धेः प्रत्येकप्रसिद्धिं विना प्रत्येकव्याप्त्यपहात् । न हि

कृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नवि-
 ययीभवदुपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभाव-
 प्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चैतानि

यत्किञ्चित्तादृशप्रसिद्धिरन्यथेवापि तन्नेति । यदा रूपद पक्षी-
 कृतपरमेव तज्जनकादृष्टोत्तरवर्तिनी घटादिकृतिरिति भवति
 घटादेदृष्टान्ता । न च यत्किञ्चित्दुत्तरवर्त्तितमदृष्टजनककृतावपि
 धावत्तदुत्तरत्वं न घटजनककृतावपीति वाच्य । इदानीन्तनत्वे-
 नापि पक्षविशेषणात् । न चैव प्राचीने यमिचार, हेतावपीदानी-
 न्तनत्वेन विशेषणादिति सर्वमवदात । 'अपरोक्षेति तादृशज्ञानवि-
 ययीपादानसमवेतानीत्यर्थः', अर्थं लक्ष्ययोरवाविवक्षितत्वात् इति
 श्रेय । यद्यप्यत्र प्रत्यक्षेत्युचितं न त्वपरोक्षेति घट इति वक्तव्येऽनघट-
 इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वपरत्वे बाध, साक्षात्-
 जातिपरत्वे परमत्यसिद्धिरित्युभयसिद्ध्यापरोक्षेत्युक्त, तदर्थंशालिद्रा-
 दिकरणकत्वं तच्चोभयसाधारणमेवेत्यवधेय । ननु कमापि तत्त्व-
 ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकाधर्मध्वमदारोपयुज्यन्त इति मते स्वात्मचिन्ता-
 नाहुकूलकृत्या स्वात्मगोचरया प्रतिबन्धकाधर्मध्वमद्वारा जनिते
 स्वात्मसाक्षात्कारे गोकुपवतावच्छेदकमग्नि, किञ्च यत्र यागादि-
 समप्राप्तये नमस्कारादिकृतिस्तत्र यागस्येच्छाले नमस्कारस्य मानस-
 तथा मानसज्ञानविशेषत्वेनात्मगोचरं स प्रयज्ञोविप्रध्वमद्वारा याग
 जनयतीति अदृष्टादारकस्त्रीपादानगोचरजन्यकृतिजन्यो याग इत्य-

तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदा-
दाय तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपै-
वानुमितिरुत्पद्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननु-
गतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्य-
कृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण
सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्व-
विशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवद्व्याव-
र्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात्
उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं । अतएव घटभोक्ता न घट-

याप्रिरित्यत आह, 'उक्तेति, तत्र तत्र तदुभयं द्वारमेव न प्रथमे-
ऽदृष्टत्वेन द्वारत्वात् कस्यदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । द्वितीये मङ्गलस्य विघ्नध्वंसो न द्वारं किन्तु स एव
फलमिति यागफलतिजन्य एव नेति वस्तुगतिः । यदि च यः
कश्चिदेवं ध्रुवात् तदा तन्मतेऽपि न नः क्षतिरित्यर्थः, तदाह,
'अनन्तर्भावेऽपीति । 'उपरक्तेति, उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वं तन्त्रं न तु
प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विवादात् साध्या-
न्तरेऽर्थान्तरमित्यत आह, 'उक्तेति । न चेयं परिभाषेत्याह, 'अत-
इति, सर्वलोकसिद्धत्वादस्यार्थत्वेति भावः । ननु मत्ते मतीति
प्रमाथाङ्कतया उक्तं समवेतत्वमपि समवायस्य जातित्वाभावेन
नित्यसम्बन्धमिति निर्वाच्यं तच्चान्वतरसिद्ध तन्मते समवायव्या-

कर्त्तेति^(१) व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफुत्कारादीनां पक्ष-
 तैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्ति-
 कता उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्व-
 त्तथा तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च न सम-
 वेतत्वं विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये च उपादान-
 पदं कारणमात्रपरम, अनुपादेयमेव वा जन्येच्छा-
 कृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृति-
 जन्यत्वेऽपि^(२) दृष्ट्याजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव

नित्यत्वात्, किञ्च तन्मते ध्वंसोऽधिकरणत्वेवेति साध्यमपि तत्रा-
 स्तीति व्यभिचाराभावात् विशेषणोपादानमेवान्यतरामिद्धं । न च
 ज्ञानुकध्वंसादिव्यभिचारवारणाय तत्, तत्र जन्यत्वलाभावादित्य-
 स्वरसादप्रसाध्याङ्गकत्वलाघवात् कल्पान्तरमाह, 'यदेति । ननु
 कारणपरत्वे तस्य शब्दादावंगतः सिद्धसाधनं । न च पक्षताव-
 च्छेदकभेद एव तत्, तन्मतावलम्बने जन्यमात्रपक्षताया एवावत-
 त्वेन एतावदाद्यामाचरणगौरवापातादित्यत-आह, 'अनुपादेयमेवेति,
 तदनुपादायाधिकरणपदमेवोपादेयमिति भाव । न चैवमपि शब्दा-
 दावंगतः सिद्धसाधनं, वीणदेः शब्दानधिकरणत्वात् . किन्त्वधि-
 करणतावच्छेदकत्वादिति भावः । 'दृष्ट्या-कृतौति, अत्र ज्ञानेच्छा-

(१) न तत्कर्त्तेति ख० ।

(२) कृत्तमिति खल्य काट्यन्वादिभ्यादि ।

वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्ष-
पक्षसमनैरपेक्षेण^(१) घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयो-
र्दर्शनेनाभयचानुमित्यविरोधात्, न त्वनुमित्योरन्यो-
ऽन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् । प्रतिज्ञाया अवि-
पयत्वात् तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्ष-
त्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् ।
सिपाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववति लि-
ङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात् तच्च क्षितौ पञ्चा-
वयवेन अङ्कुरे स्वतएवेति^(२) न कश्चिद्विशेषः । यदि च

कृत्यजन्यत्वं विवक्षणीयं अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाया विरोधिगुण-
त्वेन कृत्या च जनिते दृष्ट्वाभ्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याख्यापत्तेरित्य-
वधेयं । ननु धर्मसाधारणपक्षे चरमदुःखादिभ्वंसे स्वजनका-
प्रसिद्धा साध्यासम्भवः तस्य भोग-तन्नाधनेतरतया अदृष्टाजन्यत्वात्
अतस्तस्य पक्षवृत्तिर्भाव एव कर्त्तव्यो गत्यन्तराभावात् एवञ्च सन्दि-
ग्धानैकान्तिकं तत्र मा भूदिति तदर्थं कश्चिदुपायोऽवश्यं वाच्यः
तथाच किमित्यमायासगौरवेण प्रत्यक्षपक्षताया एव तथासत्यविकल्प-
त्वात् । किञ्च पक्षतावच्छेदकस्यान्योन्याभावतया तस्य च तन्मतेऽप्रसिद्धा
आश्रयामिद्धिरिति मनसि कृत्य प्रत्येकपक्षतामेव सिद्धान्तयति,

(१) पक्षे पक्षधर्मे क्वमिधारे न दोषायेति शिष्यादिव्यादि ।

(२) अङ्कुरेऽन्यत एवेतीति ख० ।

द्विती हेतुनिश्चयदशायां अङ्कुरस्य हेतुमत्तया न नि-
श्चयस्तदा क सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंश-
यात्^(१) हेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा
वाध्येत^(२) इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमे व्याप्ति-
ग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा वाध्येत^(३) सन्दिग्धवह्निक-
पर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनापश्चत्वात् । तस्मा-
त्साध्यसन्देहयति हेतुनिश्चयो न दोषः, किन्तु गुण-

‘वितिरिति । ‘तस्मादिति, विषयवृत्तिल व्यभिचारस्तद्धौ प्रतिब-
न्धिका सा चेह नास्तीति भाव । ‘साध्यसन्देहयति अनुमितिविषयस-
न्देहयतीत्यर्थ, न तु व्यापकसन्देहयतीत्यर्थो व्यतिरेकिणि तस्मादोष-
त्वादिति धेय । ‘किन्त्विति, पक्षतामञ्जलादिति भाव । ‘अन्यथेति,
तथाचानुमित्यन्यथानुपपन्नैव तादृशप्रत्ययान्यसाध्याभाववद्गामित्व-

- (१) सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपेण पक्षसदृशधर्मान्तरावच्छेदेन व्यभिचार
संशयवित्यर्थ ।
(२) व्यभिचारसंशयस्य न व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं अपि तु व्यभिचार
निश्चयस्यैव, अत प्रतिबन्धकाभावादुत्पन्नोऽपि व्याप्तिग्रह व्याप-
माच्छब्दाकारणितो भवति, तथाच अप्रामाण्यद्वानास्तन्दित
व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिकारणत्वेन तादृशप्रानस्यं गतुमिति हेतुत्व
मिति भाव ।
(३) धूमे व्यभिचारसन्देहात् धूमधर्मान्कष्यामिग्रहस्य अप्रामाण्यशब्दा
कारणित्वं स्यादित्यर्थ ।

प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः^(१) । नि-
यतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणान्तर्भवविषयज्ञान-
सिद्धिः, साध्ये च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां विशेषणत्वेन वि-
शिष्टसाधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितश्लेषज्ञेना-

प्रत्येकोपादानाभिज्ञमिद्धावपि नेद्यरसिद्धिरित्यत आह, 'नियतेति,
न च मति बाधे तत एव तदमिद्धिरमति च बाधे विशेषणं
बाधितमकिञ्चित्करञ्चेति वाच्यं । बाधप्रतिमन्वानार्थमेव विशेषण-
दानात्, चित्तव्यवहितप्राक्काले शरीराद्यभावेनोत्पद्यज्ञानाद्यमक्षवात्
तन्नित्यतापर्यवमानादेव तस्य सर्वविषयलनिधमेन वस्तुतो नियत-
विषयज्ञानाजन्यतया बाधस्य सत्तादिति भावः । ननु योगिनः
सर्वविषयकज्ञानमनादौ संसारे चित्यादिपूर्वं कदाश्चावगमकमिति
तदाद्ययौभृतात्मनोजनकतथार्थान्तरं सादित्यत आह, 'साध्ये चेति,
तथाच चित्तव्यवहितप्राक्काले तद्विशिष्टासत्तात्वेद् दूषणमिति भावः ।
'नार्थान्तरमिति'^(२), यद्यपि न मिद्धसाधनमित्युचितं ऋदृष्टद्वारात्म-
मात्रत्वेव चित्तिजनकत्वात् तथापि यः चित्तव्यवहितप्राक्काल एव
योगौभृतं चित्तव्यवहितप्राक्काले च तादृशज्ञानादिशून्यसमादाय

(१) परार्थानुमितत्वापेक्षणीयस्य व्यापय स्वार्थानुमितत्वावगच्छणीयत्वेन
यत्र पक्षस्य तादृशपक्षान्यत्वात् स्वार्थानुमित्युच्छेद इति भावः ।

(२) 'न तदुपलक्षितश्लेषज्ञेनार्थान्तरम्' इत्यत्र 'तदुपलक्षितश्लेषज्ञेन
नार्थान्तरमिति कस्यचिन्मूलगुणकस्य पाठमनुसृत्य 'नार्थान्तरमिति
पाठो ह्यत आस्योक्तस्तथेति सम्भाष्यते ।

र्थान्तरम् । सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मता-
बलेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च । नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्यु-
पादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतौनामेव जन-
कत्वमायातु इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात्
क्षित्यादौ न कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे
कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्यणुकादिपूर्वघटाद्युपादान-
गोचरज्ञानादिसत्त्वात्, न च सर्गाद्यकाशीनस्यापि पक्ष-
त्वान्तवेश्वरसिद्धिः । परम्यति तदसिद्धेरिति चेत् । न ।
ज्ञानादीनां वयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जन-

प्रद्वेय स च मुक्तं विना न तथति तस्यादृष्टद्वारापि न चिति-
जमकत्वमिति न सिद्धसाधनं किन्त्वर्थान्तरमेव शङ्कितमुचितमिति
सुष्ठुं न वार्थान्तरमिति । अत एव यः चिन्त्यव्यवहितप्राज्ञाले विशि-
ष्टसद्देतुत्वेन सम्भावितः तत्र यन्नान्तरं निराकरणाय करिष्यत इति ।
इदमु ज्ञानादीनां विशेषणत्वविवक्षयोक्तं । वस्तुतो यदि तादृशात्म-
जन्यत्वं बाधितं तदा न विशेषणत्व नञोपलक्षणत्वं विवक्षणीयं,
अपि तु सामान्यत एव तदाश्रयजन्यत्वं तथापि बाधादेव नार्थान्त-
रमित्याह, 'सामान्यत इति । यदा नियतविषयेत्यादि न विशेष-
णीयं सामान्यत एव साध्यसाधने पक्षधर्मताबलादिशेषपर्यवसाना-
दित्यभिप्रेत्येतदुक्तं, अत एव 'नन्वाद्यसाध्यद्वये इत्यादिशङ्का अन्याया
तदनुत्पानप्रसङ्गादिति धेयं । 'परम्यतीति विशिष्य तदनिर्देशादि-
त्यर्थः । 'स्वविषयेति, स्वविषयाश्रितकार्यं प्रतीत्यर्थः, 'चित्यादाविति,

कत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तद्विषयत्वात्। अत एवा-
 न्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषण-
 मपि न युक्तम्। तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्वादैौ
 घटाद्युपादानासमवेतत्वात्। ननु सामान्यलक्षणादि-
 प्रत्यासत्त्या क्षित्वाद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
 त्वमेवास्तु तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छ-प्रथत्नौ तयोः
 समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात्^(१)। न च तादृशप्र-
 त्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परम्प्रत्यक्षिहेरिति चेत्।
 न। द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि
 घटादौ अकर्तृकत्वात् क्षित्वादैौ सकर्तृकत्वनिर्वाहकं
 ज्ञानं सिध्यद्विलक्षणमेव सिध्यति। न चावयवविभाग-
 द्वारा क्षित्वादिषु जलक्षेपात्समुद्रादिषु हस्तक्षेपात्पर-
 माणुद्वयसंयोगे च ह्यणुक्षेपस्मदादिकर्तृकत्वाद्दंशतः सि-
 द्धसाधनमिति वाच्यम्। तत्र हि क्षितिनाशि अस्मदा-
 दीनां कर्तृत्वं न तु खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव

तादृशज्ञानश्च जनकतावाधेन परधर्मतावन्नादेतादृशज्ञानमिद्विरिति
 भावः। 'न चेति, अत्र प्रत्येकपक्षलाक्षाचिन्तिलादिना परम्प्रत्यक्षि-
 हेरिति चिन्तिलादिनैव तद्वाच्यं तथा घति मिदुसाधनमिदं द्रष्टव्या,
 अन्यथा सामान्यतो विधीयतो वा पक्षे एवं सिद्धसाधनानवकाशात्

---

(१) समानाधिकरणज्ञानाविषयत्वादिति क०।

तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छा-कृतीनाम-
भावाच्च । अत एव ह्यणुकेऽपि न कर्तृत्वम् जलक्षेपाद-
धिकपरिमाणकसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु
घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव
जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वय-
व्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्म-
जन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मस-
मवेतत्वस्योपाधित्वात्^(१) घटः आकाशजन्य उत्पत्ति-
मत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति^(२) चेत् । मै-
वम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्न-
इव आत्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं

उभययापि पचाप्रवेशादिति ध्येयं । 'सकलेति, ज्ञानानुरोधेधात्मकले-
त्युक्तं, इच्छा-कृती तु चित्तुत्पादानैकदेशे कापि नेत्यवधेय । 'अधिक-
परिमाणेति, अत्र प्रषेप्यगलविन्दु-समुद्रयोरेवावयवत्वेनोभयोपादान-
गोचरमाद्यात्कारादिसम्भवादिति भावः । 'घटस्येवेति, एतेन तद-

(१) आत्मसमवेतत्वस्य, निश्चितसाध्यव्यापकत्वे कति साधनायावकत्वात्
उपाधित्वम् ।

(२) अप्रयोजकत्वात् अतुल्यतर्कशून्यत्वादित्यर्थं, अतुल्यतर्कभावेऽपि
यद्युक्तानुमानप्रामाण्यं तदा घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्द-
वदित्यनुमानस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति ।

विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणं, असमवायिकारणं
 विना कार्यानुत्पत्तेः^(१) । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि
 संयोगे परिचायकभावमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्र-
 स्वाकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आ-
 त्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसं-
 योगः^(२) कारणमिति चेत् । न । या क्रिया व्यधिकरण-
 यदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका^(३)

देव पदतानत्रच्छेदकावच्छिन्नतया सिद्धसाधनाप्रसङ्ग इति सूचितं ।
 'आत्मति आत्मवृत्तिनश्चेत्यर्थः । 'या क्रियेति यः सन्दः स्वव्यधि-
 करणयदीयगुणभाषप्रयुक्ताभावप्रतियोगौ भ तत्संयोगासमवायि-
 कारणक इत्यर्थः, तेन व्यधिकरणग्रहणात् गुरुत्वद्रव्यसंयोगजन्यायां
 गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां गुणग्रहणात् स्वाययावयवसंयोगजन्यतया
 तस्यामेव न व्यभिचारः, ईश्वरज्ञानजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेश्वरसंयोगो-
 ऽसमवायीति तदभावप्रयुक्तेति वाच्यं । न हि नित्यव्यापकाभावः

- (१) तथापि चेष्टा प्रति असमवायिकारणं शरीरात्मसंयोगः, प्रयत्नस्तु
 विभिन्नकारणं न तत्समवायिकारणं समवायिकारणे शरीरे अ-
 प्रत्यासन्नत्वात्, न हि विभिन्नकारणेनासमवायिकारणस्य सम-
 वायिकारणस्य बान्धवासिद्धिः ।
- (२) आत्मनो नित्यत्वेन सर्वसंयोगानुयोगित्वेन च सर्वदेव गूत्तात्म-
 संयोगस्य सत्त्वाद् तद्व्यतिरेकेण क्रियाव्यतिरेकासिद्धिरिति भावः ।
- (३) चेष्टारूपद्विधाया सव्यधिकरणो य आत्मगुणः प्रयत्नः तज्जन्यत्वे-
 नात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सिद्धमिति ।

यथा स्पर्शवद्देगद्रव्यसंयोगजा क्रियेति व्याख्या तत्सिद्धेः ।
न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकर्त्तृ-
नियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ
व्यभिचारात् विशिष्ट्याप्रयोजकत्वात् असमवायिका-
रणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं^(१) कर्त्तृत्वं न तु
जनकत्वे सति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चा-
भियुक्तानां सविशेषणे हीति न्यायेन^(२) कृतिपर्यवसन्न-
एव । एवं ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्व-
मेवेत्यरस्य कर्त्तृत्वम् ।

सम्भवति, क्रियापदस्य सन्दपरत्ववर्णनन्तु घटरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय । अत्र क्रियात्वेन हेतुना सप्रतिपत्तनाग्रह्य निषेधति, 'न
चेति, प्रागुक्तहेतौ ऐतन्नरं समुच्चिनोति, 'असमवायौति, जन-
केत्यत्रैव तात्पर्यं, असमवायिपक्षेण प्रकृताभिप्रायेणेति ध्येयं ।

'अन्ये कृत्यस्वरसविभावनं, तद्द्वीजनिदमेव यद्विशेष्यवाधेन स-
विशेषणे हीत्यादिन्यायावतार इति कर्त्तृत्वं कारक इति ।

(१) कर्त्तृत्वं तदनुकूलकृतिसमवायित्वं न तु जनकत्वे सति तदनुकूल-
कृतिसमव जनकत्वात्संज्ञायाः शर्तकत्वादिति तात्पर्यम् ।

(२) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये अन्वयवाधे विशेष्य-
मुपसङ्गामत इति न्यायेनेत्यर्थं ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषये अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात्^(१) किन्तु अनुमितिरूपं तथाच साध्यविकलोद्घटान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वा दौष इति चेत् । न । सिद्धदृश्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति सम्भवति । न हि मृदवययानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः । अत एव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षप्रवर्तकज्ञानोपस्थौण^(२) । अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफुत्कारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसयोगार्थं मनसि प्रयत्नजन्यक्रियादर्शनाद्भ्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलभेन तन्नोचरप्रयत्नात् नादौक्रिया ततः स्पर्शवद्देगवन्नाद्या नोदना-

(१) इन्द्रियाध्यामर्थादिति ख० ।

(२) प्रवर्तकं यत् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं तेन उपलब्धं अन्वयात् चिह्नमित्यर्थः ।

म्नसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अत एव जलाद्यभ्य-
 वहारमलोत्सर्गहेतुनाड़ीनामनाद्यभ्यासवासनावशात्
 अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्वोचरप्रयत्नः ।
 नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे अनुमि-
 तिरपि सिद्धेत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं
 तदीश्वरे तथानुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव
 अनित्येन अनादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेत् । न । स्व-
 सुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमितेर्हि हेतुत्वं घटादौ
 गृहीतम् । न च भगवति शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्ति,
 अतो न क्षित्यादौ तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति ।
 न च तादृगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितित्वेन
 घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवहेतुत्वं गृहीतमिति नेश्वरे
 अनुमितिः । ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहा-
 ह्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे

‘न च भगवतीति, यद्यपि सुख-दुःखमतत्त्वं स्नेहत्वम् तथा
 अस्ति चेश्वरस्य स्नेहं विषयैव तदिच्छाविषयत्वात्, तथापि स्नेह-
 साधनताज्ञानत्वेन जनकत्वं साधवात् न तु तथानुमितित्वेन, अस्ति
 च भगवति स्नेहसाधनताज्ञानं प्रत्यक्षरूपं विश्वगोचरत्वात् तत्प्रत्यक्ष-
 येत्याशयः । तदिदम् न चानुमितित्वेन जनकत्वं इति । ननु
 चिकीर्षापदं कृतिजनकजातोद्यगुपरमित्यत आह, ‘तद्दृष्टान्तेनेति,

द्वेषोऽपि भवेत् द्वेषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि तथा-
 त्वापत्तिरिति^(१) चेत् । न । न हि सर्पादिद्वेषादेव
 तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति । प्रयोजन-
 मन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैकफले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु
 दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य
 तत्साधनताज्ञानात् तथाचेष्टसाधनताज्ञानात् तच्चेष्टा-
 ऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं कृतत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया
 तदुपशीलः कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः शत्रुं द्वेषीत्यबाधित-

‘कृतिः’ प्रवृत्तिरित्यर्थः, एवमप्येऽपि, यथाश्रुते निवृत्तिलक्षणवत्तस्य
 द्वेषजन्यत्वाद्भवः, प्रवृत्तिं प्रत्येव समानविषयतान्नाधवेन चिकीर्षा-
 हेतुर्न तु भिन्नविषये द्वेषोऽपि, निवृत्तिं प्रति तु द्वेष एव समान-
 विषयतया हेतुर्न तु भिन्नविषया चिकीर्षेति । न च प्रवृत्तिविरह-
 एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः^(२) । तदुक्तं कुमुदाञ्जली “प्रवृत्तिप्रयत्नो
 रागाद्विद्वृत्तिस्तु द्वेषादिति, अन्यथा चिकीर्षया द्वेषान्यथासिद्धि-
 रित्यस्यैवासिद्धवैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् यच्चेष्टा तद्भावे द्वेषनिय-
 मात् । न चैवं कथं व्यभिचारोद्धारः, निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन
 प्रवृत्तिषाध्यतानियमेन च काव्याणां चिकीर्षाजन्यत्वमिद्यमात् । नचैवं
 कुत इत्यादि शक्यः कथं, इत्थं, कुतस्तर्हि द्वेषः स्वीक्रियते कारण-
 न्तरमेव निवृत्तेः स्वीक्रियतामित्याक्षेपे शत्रुं द्वेषीत्यबाधितानुबन्-

(१) तथा स्यादिति ख० ।

(२) विविगमकाभावेन प्रवृत्तेर्निवृत्तिविरहत्वापत्तेरित्यर्थः ।

प्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्त्तरनुपलब्धिबाधः, अनुप-
लब्धिमात्रस्य बाधकत्वे अतीन्द्रियोच्चेदात्^(१) योग्या-
नुपलब्धेऽसिद्धेः परमात्मनोऽयोग्यत्वनियमात्, शश-
शृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः परमाखादि-
स्वीकारात् । नाप्ये ग्यकर्त्तनिरासः, चेष्टया ज्ञाना-
दिमतः परमात्मनोऽनुमानात् परन्त्रति तस्यायोग्य-
त्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुं कार्य-
मात्रे कारणत्वावधारणात्, प्रतिबन्धिमात्रस्य चादृ-
पणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो निति
चेत् । न । अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन
व्याप्तिसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेना-
योग्यस्य विरोधेन शक्तितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्ग-
स्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधित-
त्वाच्च । अथ कृति-कार्ययोर्नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्या-
प्तियुद्धः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा

बाधमात्रिके तत्र न ततोऽन्यत्कारण कस्यमिति परीहारे तदभि-
प्रायादिति । ननु यत्संभवायीत्याद्यन्वयानुविधानात् तदाशक्यत्वाच्च
विधिति न तु तत्कारणत्व तत्र सिद्धे तदाशये तु आशयत्वाच्चेदे-

(१) धर्माद्यतीन्द्रियाणां सर्वदेवानुपगमात् अनुपलब्धेः प्रमादत्वे तेषा-
मुच्चेदापत्तेरित्यर्थः ।

श्रुतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात्^१ । नित्यकृतेरन्यथाऽपि
 न गृहीतः वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते चेति ।
 न चैवमाकाशात्मनोरप्रतिद्धिः समवायिमात्रस्य
 व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्यं समवायिकारणजन्यमिति
 व्याप्तेरमिष्टेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वग्रहे हि
 तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात्
 किन्तु यत्समवायि तत्र कार्य्यं यन्न समवायि तत्र
 नेत्यन्योऽन्याभावमादाय कार्य्यं समवायिजन्यमिति
 व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन तयोरन्योऽन्याभावा-
 ऽस्ति गृह्यते च^२ । यद्वा भावकार्य्यं समवेतमिति

नान्यथाद्यनुविधानात् आशयत्वेनैव, किञ्च समवायिकारणत्व विशिष्ट
 नावच्छेद्य कार्य्यं नीलघटत्ववदार्थममाजमहिवा मिष्टानात् तथा हि
 उक्तान्यथाद्यनुविधानात् समवायित्वं समवायित्वेन च कारणत्व विशिष्ट-
 मवच्छेद्यं ग्राह्यं वा । अयि च समवायित्वमविशिष्टं न व्याप्य व्यभि-
 चारादिति सूत्रमवधारयति वाच्यं, एव कार्य्यं व्यर्थविशेषणतया
 यद्यत्र समवायि तत्र तदिति जात्यादिसाधारण्यनान्य-व्यतिरेक-
 योक्तदाशयत्वात् ग्राह्यं न तु तद्धेतुत्वमित्यस्वरसादाह, 'प्रवेति ।

(१) नित्यकृते सर्वकालावच्छेदक सत्त्वात् श्रुतिसामान्यव्यतिरेकप्रयुक्त
 कार्य्यव्यतिरेकासिद्धेरित्यर्थं

(२) तथाच समवायिकारणतायाश्चकार्य्यव्यतिरेकोऽन्योऽन्याभाव एव नाश-
 न्नाभाव इति भावः ।

व्याख्या तयोः सिद्धिरिति,^(१) न, यथा हि यद्यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्भ्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्नि-धूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेरन्वय-व्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्यव्यतिरेकाभ्यां अन्य-व्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोर-न्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्ति-ग्रहात्, स च वह्नि-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकल-धूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा, तद्येहापि कृतिविशेष-कार्यविशेषयोरन्वय-व्यति-रेकग्रहो बाधकमन्तरेण कृति-कार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मतावल्लभ्यविशेषान्वय-व्यति-

‘यद्विशेषयोरिति यद्भ्रमं बल्लेनोपस्थितविशेषयोरन्वयादिग्रहस्तद्भ्रमां-लिङ्गितव्याप्तिग्रहादित्यर्थः, ‘सकलधूमगोचर इति सामान्यलक्षणा-भ्युपगमादस्मान्मते, ‘प्रसिद्धेत्यादि तदनभ्युपगमात् परमत इति मतभेदेनोभयविकल्पेनोक्तं । ‘न तिति व्याप्तिग्रहः सामान्यलक्षणा-धीनतया पक्षधर्मतावल्लभ्यमपि विषयीकरोति न तु तद्वाहका-न्यादिधीरपि तमित्यर्थः ।

(१) व्याख्यातकनोः सिद्धिरित्यर्थः, तथाच शब्दः समवेतः भावकार्य-त्वात्, अत्र समवेतं भावकार्यत्वात् इत्यनुमानाभ्यां व्याख्याताव्याप्ति-रिद्धसमवेतत्वाधान् तयोः सिद्धिरिति भावः ।

रेकग्रहः, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्^(१) एतेन कार्य-
त्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्ता चेद्य-
तिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति, दृश्योऽथ
व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाश्रीयते तच्चाग्रेऽपि
तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति निरस्तम् ।
ननु यदि कर्तृमात्रव्याप्तिग्रहाद्दृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा
वह्निमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि

यत्तु इदन्तु तदनुमतप्रमाणमहिषा समाधिषौकर्यणोक्तं ।
वस्तुतः कृतिव्यतिरेको वा तदन्वयो वा नापेक्षणीयोऽसाध्यत्वात्
किन्तु कृतिजन्यत्वस्य माध्यतया तस्यैव तावपेक्षितौ तौ च व्याप-
ककृतेरज्ञानेऽपि घटादौ कृतिजन्यत्वान्वयेनाकाशादौ तद्व्यतिरे-
केण सुप्रहाविति कथमन्वयाद्यप्रसिद्धा व्याप्यग्र इति शङ्काप्युप-
तिष्ठते । न च कृतिजन्यत्वसाध्यप्रसिद्धौ घटाकाशादौ तदन्वय-
व्यतिरेकग्रहः तत्रमिद्विरेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्य-कारणभाव-
पक्षे तत्रायमाक्षेपः समाधानं चेति वाच्य । तत्रापि कृतेर्यापक-
त्वेऽप्युपादानाभावेनैवोपादानकृतिव्यतिरेकग्रहसम्भवादिति । तत्र ।
एवं हि व्यतिरेकग्रहसम्भवेऽप्यन्वयप्रहाक्षेपे यत्किञ्चिद्विपक्षयोरेवा-

(१) सिधाधिविधानधीनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिकथं, तथाच सिधा-
धिविधानधीनानुमाने पक्षे साध्य हेतोरनिच्छयेऽपि तदनधीनानुमाने
तादृशनिश्चयात्मत्वेन पक्षे साध्य हेतोरन्वय व्यतिरेकग्रहात्मत्वात्
तादृशानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ।

स्यात् । न स्यात् । अहश्यवद्देर्धूमानुत्पत्तेर्हश्यस्य तत्र हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छा-प्रयत्नव्यव्यतिरेकान्न कार्य्य-व्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथाच व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत् । न । यत एकैकव्यतिरेकात्कार्य्यव्यतिरेकः अत एव कार्य्यत्वादेकैकं सिध्यत् त्वमपि सिध्यति अर्थस्तु समाजः । स्यादेतत् अशरीरे नित्यज्ञानादिमान् सर्वज्ञः कर्त्ता पक्षे विवक्षितो घटादौ च कार्य्यत्वस्य तद्विपरीतकर्त्तृसह-

न्याद्यवगममन्तं न तु पक्षधर्मतावल्लभ्यान्वयादिधीरित्येव समाधानादित्यस्यैवाभिधेयत्वादिति ।

‘किन्येकैकेति, अद्येकैकमत्वेऽपि कार्याभावात् चित्तव्यतिरेकश्च एव तन्त्रं, तथापि खेतरमवधान इत्यस्यावगमं प्रवेशे मतीदं द्रष्टव्यं । ‘व्यर्थेति, अत्र गृह्यते साधे भवति न व्यर्थविशेषणता हेतुममानाधिकरणात्पन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुष्वपि साध्यतावच्छेके सुपक्षत्वात् अवच्छेदकतायां हि भवति शोरेव दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वाद्दो, साध्यनिष्ठधर्मत्वच्छेदकत्व साध्यमेव किन्तुप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुष्वपि सुपक्षमन्यथा तादृग्धर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य

चारदर्शनादिशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात् । अन्यथानुमानमात्रेच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्व्वज्ञशरीरकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन विपरीतमाधने विरुद्धत्व स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वयामया वा नाङ्गीक्रियते अद्भुतादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरकर्तृकत्वाभावात् । अथ यथादर्शनवल्लप्रवृत्त्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तापनेय पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तदात्रापनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमान विशेषविरोधादिति । चेत् । न ।

केनापि प्रमाणेनायञ्चे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धमिति सर्वथा न व्यर्थविशेषणतेति साध्ये व्यर्थविशेषणता तादृशजिज्ञासायामर्षान्तरत्वेन टोष इत्येव वाच्यं, तत्र चेद्विशिष्टस्य विषयधिया तदा कथं तदवकाश इति । मेव । अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य साध्यतया तत्र कल्पे व्यर्थविशेषणत्वात् तदा नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रमेयादिति । 'योग्यानुपलम्भेनेति, एतच्च विशेषणभागे द्रष्टव्यं, विशेष्यस्य परात्मनोऽयोग्यतादिति । दृष्टान्तदृष्टपक्षधर्मतावत्त्वभ्ययोर्विशेषयोर्विरोधादिशेषविरोधमाशङ्कते, 'अथेति,

अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यग्रहात् ज्ञानादि-
 मत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पक्षधर्मताबललभ्यविशेषाविरो-
 धात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनाय-
 कत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच निरपेक्ष-
 तादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञानम्,
 सापेक्षतादशायान्तु सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियो-
 गिनाः सिद्धसिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्ग-
 विशेषण-साध्यविशेषणविरोधे च विशेषविरोधः, यथा
 चन्दनप्रभववह्निमानयम् असुरभिधूमवत्त्वादिति^(१) ।
 ननु ज्ञानत्व-नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च पर-
 स्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञाना-
 दिकर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्थानस्याभा-
 वात् । तथाहि ईश्वरे तद्वृद्धौ चाशरीरित्व-कर्तृत्वे
 बुद्धित्व-नित्यत्वे^(२) चापसंह्रियमाणे विरुद्धे । न तु स्वा-
 श्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्तद्बुद्धि-
 वीपस्थिता, उपस्थिता वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-

माप्यागयोर्विरोधतु तमाह, 'नन्विति ।

(१) असुरभिधूमस्य चन्दनप्रभवरश्मिप्रापकतासम्भवात् साध्यविशेषणचन्द-
 नप्रभवत्वस्य हेतुविशेषणमासुरमित्यस्य च परस्परं विरोध इति भावः ।

(२) आश्रय-नित्यत्व इति पाठान्तरं ।

विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्वये विरोधज्ञान-
मकिञ्चित्करमेव, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे
मुक्तात्मनि चोपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्व-
नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरे^(१)
अशरीरिकर्तृत्व-नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्युद्भवैव । अत-
एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति
परमाणुसिद्धिः । ईश्वर-तद्बुद्ध्यादिकन्तर्कितमिति चेत् ।
न । तर्कस्य प्रसञ्जनस्य सशयस्य चाज्ञानेऽसम्भ-
वात्^(२) । स्यादेतत्, घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादि-
व्यापारद्वारैव गृहीता न तु साक्षात् । न च पिता-
पुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्न-हस्तादिव्यापारयोः
साक्षात्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्त-
व्यापारवत्कुनालसमोपस्थस्य^(३) हस्तादिव्यापारशून्यस्य
तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ता
अशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता
न दृष्टा । शरीर-तद्बुद्ध्यापारी चाङ्कुरे बाधिताविति
कर्तारपि बाध एव । अन्यथा त्वदनुमानादेव द्वैवज्ञ-

(१) भगवति भवे इति ख० ।

(२) तथाच तर्कदोषमिदंसाध्यं हेतुत्वेन तदयमेतदसम्भव इति भावः ।

(३) हस्तव्यापारादिना व्यापारवत्साधनत्वसमोपस्थस्येति ख० ।

एव कर्तानुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुप-
 लब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य
 हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात स बाधित-
 इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतर-
 कार्य्यं कर्तृत्वावधारणात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि ।
 एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजक-
 मिति स एव उपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपि इच्छा-
 कृतिद्वारां जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
 जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापार-
 जनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभि-
 चारात् । घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृति-
 मात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे
 बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्^(१) । न
 हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये सामान्यप्रयोज-
 कत्वविरोधि । चेष्टेतरकार्य्यं शरीरव्यापारद्वारैव कृते-
 र्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत् ।

• • प्रत्युतानुकूलत्वमित्याह, 'विशेषयोरिति ।

(१) तथाच यत्र विशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकमिति तत्रैव न सामान्य
 योर्जन्य जनकभाव, पश्यते कार्य्यविशेष-कृतिविशेषयोर्जन्य जनकभावे
 बाधकभावात् कार्य्यसामान्य कृतिसामान्ययोर्जन्य जनकभावोनि
 स्पृष्टुह इति भाव ।

न । घेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं हित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषे घटादावित्युक्तत्वात् । न चैवमामवातजङ्घीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनाऽपि कृतेहेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतित्वत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत इति । तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् क्षेत्रज्ञोऽभिमतस्तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलम्भाधात् ! अथ हस्तादिव्यापारशून्यकृतिमान् अभिमतस्तदोमित्युत्तरम्, (१) स एव भगवानौश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्तित्वं (२) कारणत्वम् । समवाय्यसमवायिनेस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात् (३) । अन्यथा (४) प्रतिबन्धकाभावात् नन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य

‘प्रतिबन्धकेति, धमन्भावत्वेन जनकत्वात् प्रागभावप्यापि जनक-

(१) तदोमित्युक्त इति ख० ।

(२) कार्यनिमित्तकारणत्वस्य सति कार्यनियतपूर्ववर्तित्वमित्यर्थः ।

(३) समवायिकारणदासमवायिकारणयोः कार्यनिमित्तकारणत्वस्य सति कार्यनियतपूर्ववर्तित्वमित्यर्थः ।

(४) निमित्तकारणस्य कार्यनियतपूर्ववर्तित्वमात्रस्य कारणत्व इत्यर्थः ।

पूर्वं सत्त्वात् । न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः,^(१) कार्यसमये अभावात्, तथाच तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वं । अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इति निरस्तम् । समवाय्यसमवायि-प्रतिबन्धकाभावानां अविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वय-व्यतिरेकात् । तेन तेषामग्रिमविनाशक्षणे^(२) न कार्यम् । अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यसहभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभावस्तु सहकारिविरहात् । अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं

त्वादिति भावः । 'समवायीति, तेषामैव तथा हेतुत्वं न तन्वेषामिति भावः । 'निमित्तानामिति, सामान्यतो लाघवात् पूर्वभक्ताविशेष एव हेतुताऽतिप्रसङ्गभयेन विशेषेणैवमिति भावः । एतच्च वस्तुगतिसन्दु-
रधोक्तं, वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतन्त्रत्वात्

(१) साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः ।

(२) तेषामाद्ये विनाशक्षणे इति ख० ।

कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्राग-
भावस्य^(१) प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा^(२)
उत्पन्नोऽपि घट उत्पद्येत सामग्राः सत्त्वात् । न च स
एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य^(३) तत्राकारणत्वेन
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री
एकदैकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् ।
सामग्री-तद्विरहस्य कार्य-तद्भावप्रतियोगित्वेन^(४)

हस्तादित्यापारद्वारा तथा, इह तु नित्यकृते स्वत एव कार्यसहभावो-
ऽस्तु किन्तुदपेक्षयेति द्रष्टव्यं । इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुतायाहक-
मानमाह, 'अन्यथेति, कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव
हेतुत्वे माननादिति भावः । 'एकदेति, 'एकमिति सम्प्रतायात

(१) सर्वत्र कार्यसहभावेन कारणत्वे प्रागभावस्य प्रतियोग्यत्वसिद्धात्
व्यसत्त्वेन व्यकारणत्वप्रसङ्गः ।

(२) प्रागभावस्याकारणत्वे इत्यर्थः ।

(३) घट प्रति घटस्य प्रतिबन्धकत्वे घटाभावस्य कारणत्वमापाति कारणो
भूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वरूपत्वात् तथापि घट प्रति
घटप्रागभावमिदस्य घटाभावस्य निर्धुक्तत्वेन कारणत्वे परिग्रहेण
घटप्रागभावस्य कारणत्वसिद्धमिति समुदिततात्पर्यात् ।

(४) कार्यं तदभावप्रयोजकत्वेनेत्यर्थं कस्मिंश्चित् पुस्तके तत्रैव पाठो
योजित इति ।

सामग्र्यां सत्यां^(१) कार्य्यस्य तद्भावे सामग्रीविरहस्य
वज्रलेपायितत्वात् । स्यादेतत्, कर्त्ता शरीर्यैव ज्ञान-
मनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव इच्छा कृतिद्वारैव हेतु-
रित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधान्नाशरीरनित्य-

एकदेव जनयतीत्यनेनैव प्रकृतमङ्गतेरिति । इदञ्च कार्य्योत्पत्तिविरहो
यद्भावात् तत्कारणमिति मते । वस्तुतस्तु साध्यप्रतियोगिकत्वं साध-
नत्वं, न च साध्यत्वमित्यं वाच्यं, यस्याभावादुत्पत्तिविरह इत्यादिप्राग-
भावे कृत्यसाध्यतापत्तेः, किन्तु यद्भावादुत्तरसमये यद्भावो यत्कत्वे
च यदा यत्कत्वमित्यादि । न च प्रागभावविरहात् कदापि कार्य्यविरहः,
उत्पत्त्यधिसमयेऽपि कार्य्यसत्त्वात् । किञ्च उत्पत्तिराद्यसमय-
सम्बन्धः स चाद्यसमयः कार्य्यञ्चेति द्वयमेव, तथाचोत्पत्त्यभाव आद्य-
समय-तत्कार्य्ययोरभावः पर्य्यवस्यति स च न प्रागभावविरहात्
अपि तदुत्तरकाले आद्यसमयाभावादेव तद्विशिष्टाभावो व्यासञ्च-
रुत्तिवृत्तिप्रतियोगिकस्तदुभयाभावो वा उभयथापि तादृगसमया-
भावादेवेति किं तत्र प्रागभावाभावेन, तस्माद्यद्भावात् स्वैतर-
समवधाने यद्भावस्तदेव तत्र कारणमिति वाच्यं । यद्भावश्च
न कालमाचगर्भः किन्तु देशगर्भाऽपि प्रदेशान्तरे सत्यपि दण्डादौ
घटविरहात्, तथाच दण्ड-सकृत्समवधाने यत्तत्र अधिकरणघटा-

(१) तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य पुनरुत्पत्त्यभावेनाहुमित. सामग्री-
विरह-सत्कारणव्यापारप्रयुक्तं तस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वमकामेनाथ-
द्वीकरणीयमिति समुदितवात्पर्य्यम् ।

ज्ञानादिकर्तृसिद्धिः । अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातौन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभावात् कार्यत्व-सकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति तदापि तुल्यवस्तुत्वेन सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिरोधोऽस्तु^(१) । न

भावः तत्र प्रागभावाभावादन्यस्य नियामकस्याभावाद्वाद्यातं प्रागभावकारणत्वं । अत एव सर्वप्रागभावः सर्वचास्ति क्वचिच्च सहकारिसमवधानात्कार्यं जनयतीति कश्चित् प्रलपितमनादेयं । धर्मिशाहकमानेन नियताधिकरणस्यैव सिद्धेः अन्यथा तदभावेन कार्याभावस्यासम्भावित्वेन तत्कारणत्वाभावापत्तेः धर्ममिद्व्यापत्तेर्वा । न च व्यधिकरणघटस्य तत्समवाय्येव नेति कथं तत्र व्यधिकरणोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । कारणतावच्छेदकावच्छिद्यत्किञ्चित्सत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिद्यत्किञ्चित्सत्त्वप्रयोजकत्वात् । सामान्येनापि रूपेण सैव व्यक्तिस्तत्फलोपहितेति चेत्, सत्यं, तदेव प्रागभावव्यतिरेकात् फलव्यतिरेकं विना न सम्भवतीत्यन्यस्य तन्नियामकस्याभावात् । स्वभावादेव तयात्वे सहकारिकल्पनादेरपि दुरुपपादत्वापत्तिः प्रकारान्तराभावे सत्येव स्वभावाश्रयणात् । न च कपासत्वादिना सर्वकपालानां सर्वघटान् प्रतीव प्रागभावत्वेन सर्वप्रागभावानामपि सर्वान् प्रति जनकत्वमिति व्यधिकरणघटाभावो न प्रागभावाभावादिति वाच्यं । स्वप्रागभाव-

(१) प्रतिरन्धोऽस्ति सः ।

च कार्यत्वं पक्षधर्मतासत्त्वादस्तीत्यः कर्ता शरीर्येवे-
 त्यादौ तु तन्नास्तीति वाच्यम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि-
 व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्यं
 ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे
 तु द्वयमपि स्यात्, तथाच क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञान-
 पर्यवसाने बाध एव । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्य-
 ज्ञानादेरप्रसिद्धेस्तदव्यावर्तकतया नोपाधित्वनिश्चयः
 तत्संशयो वा, कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरी-
 रव्यापाराव्यभिचारादुपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।
 तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः । विपक्ष-
 बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारदर्-
 शन-व्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव
 वा विपक्षबाधकमिति चेत् । न । अवयवो महानेव
 तेज उद्धूतरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु-नय-
 नादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ द्रव्यचाक्षुपत्वे अनेकद्रव्य-
 वध्यस्य साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात्
 तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलव-
 च्चात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु
 वैपरीत्यम् । विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवच्चादिति
 मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्य-कारणभावावधा-

रणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्र-
हात्^(१) पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभि-
चारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्या-
दिनिरुपाधिसहचाराद्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।
वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मतावलान्नित्यं ज्ञानं सिद्धबुद्धि-
रनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यते अस्मदादि-
बुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् एकविषयविरो-
धिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजा-
तीयद्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं
तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेत् । न । बुद्धिमात्रपद-
स्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधाद्यभिचागाच्च । अस्म-
दादिबुद्धिमात्रपरत्वे भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् ।

लेनैव जनकलाभ्युपगमे सर्वधामञ्जल्यादिति । 'वयन्विति, सामान्य-
लक्षणान्भ्युपगमेन भिन्नविषयतया तस्मते न प्रतिबन्धकत्वमिति
भाव । न चैव बाधोऽपि दोषो न स्यादिति बाध्य । अस्यायपरस्य
तस्मतेऽनिष्टापादनमभवेनास्माकं स्वभावत्वात् । न चास्माकं
सामान्यलक्षणान्भ्युपगमेन का गतिरिति बाध्य । विपक्षबाधकाभावेन
व्याप्त्यभावादप्रतिबन्धात् । न च समानप्रकारतैव विरोधे तन्मं,
विरोधाभामानुरोधेन समानविषयतावच्छेदेन विरोधादिति ।

(१) अष्टहोताग्रामाण्यस्यव्याप्तिग्रहादित्यर्थः ।

बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतः कथं तत्र नित्यवृत्तित्वा-
वगमइति चेत् । न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्य-
तिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात्^(१) । बुद्धित्व-
मनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञेयमिति
चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्यत्वमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र
चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रति-
बन्धकमित्यपास्तम् । ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छे-
दकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वय-व्यतिरेक-
ग्रहादावश्यकत्वाच्च^(२) अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं

‘अथ घटत्वादिवदिति यथा घटत्वादि कर्तृविशेषजन्यत्वे तथा
सामान्ये जन्यत्वं स्यादित्यर्थः, न तु कर्तृजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वं

(१) परैः नित्यज्ञानभ्रूप्रमात् नित्यज्ञानं नोभयसिद्धनित्यान्तर्गतं
तथाच बुद्धित्वस्य उभयसिद्धे यदुक्तं नित्यं तदवृत्तित्वनिश्चयेऽपि
नैवाधिकमात्रसिद्धनित्यज्ञानवृत्तित्वे विरोधाभावः । न च बुद्धि-
त्वस्य नित्यवृत्तित्वसामान्याभावनिश्चये कथं नित्यविशेषवृत्तित्वग्रहः
सम्भवति सामान्याभाववत्तानिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषवत्ताहुजे
प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं । नित्यत्वस्यानुगतैवावस्थाभावेन सामा-
न्याभावनिश्चयसम्भवादिति विभावनीयं ।

(२) जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वमिति कार्य-कारणभावाद्धी-
कारेऽपि घटादिकर्त्तारि विद्यमाने घटादिकार्योत्पत्त्यापत्तेरकारणात्
घटत्वावच्छिन्नं प्रति कृताशत्वादिसा कार्य-कारणभावस्यावश्यक-
त्वादित्यर्थः ।

वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमप्यवच्छेदकम् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोक्तव्यम् । तथाच वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्^(१) तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न । तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तिबाधात् तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्य-कारणभावमूलकत्वेन कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्बलीयसीति^(२) वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-कारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवतीह तु जन्यत्वमनुगतमस्यतो बाधकं

यथेति विरोधात् एकजन्यतायामवच्छेदकद्वयाभावाद्यद्विशेषयोरित्याद्यपिमप्यवच्छेदनाच्च । 'वह्निजन्यत्व' वह्निविशेषजन्यत्वे, 'विरोधीति

(१) तथाच धूमत्वस्य वह्निजन्यतावच्छेदकत्वे धूमो यदि वह्नियमिषारो स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादिति विशेषबाधकतर्कसमायेन धूमत्वावच्छिद्येतेषुना वह्नित्वावच्छिद्यन्त्यानुमानेन न सम्भवतीति भावः ।

(२) कार्यत्व यदि सकर्तृकत्वमिषारि स्यात् तदा वह्निजन्यतावच्छेदकं न स्यात् अतनिषदात्तधर्मैवावच्छेदकत्वात् इति विशेषबाधकतर्कसहस्रताया कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वमिषारि वक्ष्येति सूत्रम् ।

विना न त्यज्यत इति परास्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना व्याप्तिपर्यवसायिततया बाधकत्वादिति । मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधक बाधकञ्च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य-कारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्यत्कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायते । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य-कारणभावोबलवता बाधकेनापनीयते, न चात्र तदस्ति । विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात् ।

नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीर-नित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथाचेपजीव्यबाधात् ज्ञानम-

---

विरोधिव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थं, 'नव्या इत्यश्वरसोद्भावन, तद्वीजन्तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यस्य विरोधिप्रतियोग्युपस्थितौ विरोधज्ञानमिति मय्य परन्तु तर्कितं तन्न प्रमितमिति नोपजीव्यविरोध, अन्यथा सप्रतिपवादौ कापि प्रतिबन्धो न स्यात् पक्षीयमाध्यानुपस्थितौ

नित्यमेवेत्यादिव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
 पक्षधर्मताविनाशतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वा-
 भासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् ।
 स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्व-
 यत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषखवत्त्वात्^(१) साधनविशेषि-
 तत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्च-
 याच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । चेष्टेतरकार्यं^(२)
 शरीरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृत-
 स्यैव स्वकार्यं कारणत्वाच्च^(३) । न हि शरीरविनाशतः
 कर्ता शरीरक्रियां चेष्टां घटादिकं वा जनयति । न च
 यत्सहकृतं यज्जनक तेन विना तज्जनकमतोऽर्थाच्छ-
 रीरजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्,

नित्यामित्यघोरप्रतिषेधात् । एतु अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तर-
 तापातदति, तन्न, तादृशव्याप्तिविरोधेन कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्ति-

(१) पक्षमात्रव्यावर्तकं यत् शरीरं तदत्वादित्यर्थः, तद्याच बहुमान-
 माश्लेषेदभियां पक्षेतरत्वस्य यथा नोपाधित्वं तथा पक्षमात्र
 व्यावर्तकविशेषणविशिष्टस्यापि नोपाधित्वमिति भावः ।

(२) चेष्टायां शरीरव्यापारत्वेन स्वस्मिन् स्वस्य कारणत्वासम्भवेनोक्त
 चेष्टेतरैति ।

(३) कारणत्वावधारणाचेति ख० ।

पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकता-
निश्चयइति तेषामनुपाधित्वे वीजम् । अत एव बाधो-
न्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्र-
न्धनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथि-
वीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्च-
यात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्राग-
भावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्व-
मन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादि-
तरकारणकस्यैव प्रतीतेः तदर्धकत्वकल्पनादिति विधौ
बध्यते । अत एव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसह-
कृतस्यैव कर्तुः कारणत्वात्, व्याप्यं व्यापककोटावनिवे-
शयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरीरिकर्तृ-
कत्व-सद्वर्तकत्वयोर्न व्याप्तिग्रहः^(१) इति चेत् । न ।
विशिष्टाविशिष्टभेदेन^(२) व्याप्य-व्यापकभावाविरोधात् ।

(१) सस्य स्वध्याप्यत्वावधारणाय स्वाभाव्यवदृष्टित्वे सति समिञ्जत्वस्य व्या-
प्यत्वरूपत्वात् शरीरिकर्तृकत्वानतिरिक्तस्य सकर्तृकत्वस्य शरीरि-
कर्तृकत्वस्याप्यत्वात्सम्भव इति तात्पर्यं ।

(२) विशिष्टाविशिष्टभेदेन विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः, एतच्च
विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वमतमाश्रयोक्तं । तस्मात्तु विशिष्टस्य
केवलातिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टयो भेदगर्भत्याप्य व्यापकभाव
निर्वाह सम्भवति, भेदगर्भत्याप्यत्वाच्च न स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाक-

अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुभेयमिति । मैवम् ।
कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्तव्ये, कार्य-
मात्रे वा स्वकार्ये वा, आद्ये कर्ता शरीरं विना घटा-
दिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे
द्वितीये तु कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रि-
यते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्य-
मिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न
स्वजन्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात् । तथापि यच्च सकर्तृ-
कत्वमस्ति तच्च शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य
साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासं-
शयापायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेत् । न ।

ज्ञानाभावात् अभिद्धिमध्यप्रवेशेवोचिततादित्यादि । 'अतएव
जन्यत्वेनेति, अत्र कारणजन्यत्व किञ्चिन्प्रागभावव्यापकाभावप्रतियो-

---

भेदवत्त्वे सति सारवच्छिन्नाभाववदृष्टित्वं, अपि तु सारवच्छिन्नाविष-
यकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सति सारवच्छिन्नाभाववदृष्टित्वात्-
वच्छेदकप्रतीतिवत्त्वं, तथाच सारवच्छिन्नम्य न सारवच्छिन्नव्याप्यत्व न वा
विशिष्टाविशिष्टयोर्व्याप्यत्वथाभावात् । सारवच्छिन्नाविषयकत्वस्य स्व-
यंप्रागवच्छेदकताकविषयताशून्यत्वं, अत आदिशिष्टे विशिष्टव्याप्य-
त्ववत् विशिष्टेऽपि अविशिष्टव्याप्यत्वनिर्वाह इति न काश्चित्तुप-
पत्तिः ।

लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि जन्यत्वमवच्छे-
दकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथाच शरीरजन्यत्वं
न सकर्तृकत्वव्यापकं । घटादौ^(१) त्वार्थः समाजः घटत्वेन
शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः माना-
भावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्वाप्यज-
सत्त्वाव्यापकत्वात्^(२) नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्ता-
दिना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकतया साक्षा-
त्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरीरकर्तृ-
कत्वमपि नोपाधिः । जन्यमाने कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहात् ।

अथ यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययो-
रपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्गि,
तथाच कर्तृविशेष शरीरजन्यविशेषयोः कार्य-कारण-

गित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वाच्च ननु जन्यत्वमित्यर्थः कर्तृत्वः, अन्यथा
पदान्तरसमभिव्याहारस्य तत्कारणकत्वार्थकत्वे चेत्यर्थस्य तथाप्रवेशे

(१) ननु शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यतागवच्छेदकत्वे घटादौ कर्तृ सकर्तृक-
त्वेन शरीरजन्यत्वसिद्धिरित्यत आह, घटादाविति, यथाच घटत्वेन
शरीरजन्यत्वनियमात् घटादौ शरीरजन्यत्वं यज्यत्वात्प्रमिति
भावः ।

(२) तथाच यथाव्यापकत्वेन व्यापकस्यापि न व्यापकत्वमिति भावः ।

भावात् कर्तृमात्र-शरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः,
 तथाच शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति^(१) भव-
 त्पुपाधिः । न चैवं घटत्ववच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-
 व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकल-
 सकर्तृकवृत्तित्वेन^(२) साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । जन्यत्वे-
 ऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्, तर्हि उभ-
 यत्र व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्ति-
 संशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा ।
 साधनव्याप्यतासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः,
 स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे बोभयत्र वा
 संशयात् । न च वाच्यम् शरीरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोर-
 न्वय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्वयोस्तद्व्यवहाराव-

व्याप्यस्य व्यापककोट्यप्रवेशेन प्रकृतमङ्गतेः, तथापि वा यदि प्रवेश-
 न्मुदा साधनविशेषितत्वमेवोपन्यम्नोपाधेरिति पूर्वजन्यविरोध इत्यव-
 धेयं । ननु कर्तुः शरीरसहकारिता स्रजन्यमात्र एव, न चात्मान्ययः,

(१) तथाचान्युक्तानि रिरिक्तवृत्तिधर्मैर्वावच्छेदकत्वात् शरीरजन्यत्वस्य
 कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वे कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वमपीति शरीरजन्यत्वस्यो-
 पाधित्वनिवृत्ति इति भावः ।

(२) न्यायमते सकर्तृकत्वस्य स्त्रियद्वुराहावपि सत्त्वात् शरीरजन्यत्वस्य
 सकर्तृकत्वव्यापकत्वस्यैव उभयसिद्धेति ।

शक्यं इति साधवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहे न तूपाधिसा-
ध्ययोः, साध्य-साधनयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानञ्च शरीर-
जन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न
कर्तृमात्र-जन्यमात्रयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः ।
कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु विशेषयोरन्वय-
व्यतिरेकेण कार्य-कारणभावेन वा सामान्ययोस्तथा-
त्वग्रहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते, अस्तु तावद्घटत्व-
वजन्यत्व-शरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन
सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकतौल्यात्^(१) विनिगमकाभा-
वात् विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीर-
जन्यत्वस्य कुतः घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदक-
त्वात् । उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शरीर-

न हि तत्सत्त्वे फलोपधानेन तत्सहकारित्वं अपि तु तदभावे फला-
नुपधाननियमेन, तथाच शरीरभावे कर्तुः कार्यमाधाभाव एव
कर्तृजन्यमात्रे शरीरसहकारितायां मानं । किञ्च स्वजन्यत्वं स्वजन्यता-
वच्छेदकं गोकमेव किन्तु शरीरं स्वजन्यमात्रे सहकारीति स्वज-
न्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकमित्यस्तरमाहोपान्तरमाह, 'हस्तादिमेति,
शरीरस्याप्रयोजकतथेत्यापाततः, वस्तुतोऽप्यावयविभागस्य धर्मतया
महात्म्यप्रजादित्थेदजन्यत्वमेव तदर्थो वाच्यः तथाभतीदं दूषणं द्रष्टव्यं ।

(१) ग्राहकत्वमात्रादिति ल० ।

जन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरीरजन्यत्ववि-
निवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्व-
मवच्छेदकं ऋतमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य
सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अत एव न सन्दिग्धो-
पाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमवच्छेदकम् बाधकाभावात् । न च साध्यवात्
घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथा-
त्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वव्याप्यं सकर्तृकत्वं वद्भेदम-
द्वेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीर-
जन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न
हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि, घटादौ
कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यत्वावच्छेदकत्वं
ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना
कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यभावे कर्तृजन्य-
त्वात् न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोप-
जीव्यविरोधात् । अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशया-
धायकत्वमपि । एतेनानणुत्व क्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय-
उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां
साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्वादिकं न कर्तृजन्यं
शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् ।

न । अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीत-
प्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्^(१), स्थाप-
नानुमानञ्च पक्षधर्मतावलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृत्व-
साधकमतो भिन्नविषयत्वान्न प्रतिवध्य-प्रतिबन्धक-
भावः । अत एव तद्वापकरहितत्वादि कमभावसा-
धकं बाधकमपास्तम् । तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वे-
नाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् व्यक्तिसाधकस्य च विशेष-
यतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमान-
वैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं
तदभावे मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुग-
तमपि पक्षधर्मतावलेनाप्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यव-
स्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिध्यति
नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि, कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य
च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् । अन्यथा व्यक्ति-तदभावा-
सिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गः, तस्य

‘अथ प्रसिद्धेति, इदञ्च सर्वं सामान्यलक्षणानुपपगमेन पूर्वं प्रत्या-
पादनमित्युक्तमेव स्मार्तव्यन्तश्च शोलाद्येकव्यक्तिविषयकत्वेन तथाऽवगमं

---

(१) कथाय प्रसिद्धकर्तृका शरीराजन्यत्वादि कतुमानस्य कर्तृविशेषकत्व-
ताभावसाधकत्वेन किति कर्तृका कार्यत्वादिति कर्तृसामान्य-
जन्यत्वसाधकानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् न चयतिपद्य इति भावः ।

गेत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं
 न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिजातित्वात्^(१) स्मृतित्ववत्,
 ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतन-
 विशेषगुणत्वात्^(२) सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणा-
 धारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान्^(३) विभुत्वात् गगनवत्
 इत्यपास्तम् । प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रू-
 पत्व-जलत्वादिजातेर्थातिरेकविषयत्वाद्प्रयोजकत्वाच्च ।

वाचलादित्येवमर्थकतया परमत्येव तस्येत्यादिफक्त्तिका शोभ्येति न
 ससिद्धान्तविरोधः । 'ज्ञानमात्रेति, जातिपदमत्र यदि तदा अनित्य-
 मात्रवृत्तौति साधार्या ज्ञानानिरिक्तावृत्तित्वञ्च हेतुगार्या विवच-
 णीयस्तथाचावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तदिति द्रष्टव्यः । 'आत्मेति,
 यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव वक्तुमुचितं तथापि तन्मते
 शब्दस्य नित्यतया आकाश एव व्यभिचारः स्यात्, शक्यन्मतेऽपि
 परमात्मन सिद्धाधिद्विव्याघातेनापक्षतया जीवात्मनामेव पञ्चले-
 जोक्तसाधे सिद्धसाधनं मा भूदतस्तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति
 मन्तव्यः । परमते नेदं दूषणं तान् प्रति व्याघातपर्यवसन्नमतोऽपरितुष्यन्

- (१) ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति ख० । अथमेव पाठः समीचीनं भाष्यं
 स्तेखस्य निष्प्रयोजनत्वादिति ।
 (२) परममद्वयत्वादाय व्यभिचारवारणाय विशेषपदः ।
 (३) द्रव्यत्वापरजातिमान् द्रव्यत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः । नित्यविशेष-
 गुणः अलीयपरमाणुवृत्तिरूपं तदाधारः अलीयपरमाणुत्वादि तद्
 यत्तद्रव्यत्वव्याप्यजातिजलत्वमिति साध्यप्रसिद्धिः ।

किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा
तज्जन्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेन व्यर्थत्वात् । न
च स्थापनायां पक्षविशेषणोऽप्ययं दोषः, प्रमेयो घट-
इतिवदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् न तु
निष्प्रयोजनविशेषणवस्त्वमसिद्धम् व्याप्तिग्रहोपयुक्त-
विशेषणवत्पक्षधर्मतोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वात्
व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्व-
स्यैव तन्वत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्ति-
ग्रह इति चेत् । न । निर्विशेषणोऽपि गोत्वादौ व्याप्ति-
ग्रहात् । तथापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेत् । न ।

दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति । नन्वाप्यदृष्टाद्वारकशरीराजन्यत्वादिति
हेतुर्नपर्यवसानेन निर्दोषतथोक्तदोषोऽपरितुष्यन्नाह, 'अपि चेति, अत्र
शरीरपदं भोगाद्यतनादिपरमवगन्तव्यमन्यथा साक्षात्प्रवृत्ताधिष्ठेयपरत्वे
प्रागुक्तन्यायेनाभिद्धेरुक्तिः सम्भवाभावादिति । 'निर्विशेषण इति व्यभि-
चारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः, 'गोत्वादावित्युपलक्षणं, प्रमिद्धानु-
माने धूमादावपि तथा द्रष्टव्यं, न हि तद्विशेषणं धूमत्वाद्यपि व्यभि-
चारवारकतयोपयोगि, तत्तद्भक्तिविशेषणायव्यभिचारान्, किन्त्व-
गमकतयेति । 'व्यक्तिविशिष्ट इति व्यक्तिविशेषणके व्यक्तिव्याप्य इति

स्वतोव्याहृतगोत्वस्याव्यभिचारात् । अन्यथान्योन्याश्र-
यात् । अपिच व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्ति-
ग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद्भावेन
व्याप्तिग्रहावित्त्वत्वात् । व्यभिचारावारकविशेषणशून्य-
एव व्याप्तिग्रहइति चेत् । न । प्रमेयधूमे^(१) व्याप्ति-
ग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं
विवक्षितम् । न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति

यावत्, तथाच व्यक्तियेद्भावसिंका जातेजातं तस्या व्यभिचारवारकत्व,
गोत्वस्य व्याहृत्यप्रतीतौ द्रव्यत्वादिनाप्यभेदबुद्धौ यत्र द्रव्यत्वं तत्र गोत्वे
प्रत्ययस्थाभावेन व्यभिचारदुद्धिसम्भवात् तदारकत्वमेव व्यभिचार-
वारकत्वमिति भावः । 'अन्यथेति यदि जातिर्न स्वतो व्याहृता किन्तु
व्यक्तिय्वावर्तनीया तदा व्याहृतपरस्परव्यावर्तनीयत्वेन परस्परस्वा-
न्योन्याश्रयापत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुतं शरीराजन्यत्वेऽप्यस्ति तत्रा-
प्यभावमात्रस्य व्यभिचारितया जन्यत्वस्य व्यभिचारवारकतया निय-
मसत्त्वात्तथाच विशेषणं व्यभिचारवारकमेव व्याप्तिग्रहविषय इति
नियमार्थैवकल्पयत्वाच्च क्व गोत्वाद्भावुकनियमव्यभिचार इत्यपरि-
तुल्यत्वाच्च, 'अपि चेति । ननु सहचारदर्शनादिसत्त्वेऽपि व्यभिचार-
वारकं विशेषणं प्रतिबन्धकमिति भवसिद्धत्वं गृह्यते 'व्यभिचारेति,
'विशेषणशून्ये' विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः, अत एवोत्तरेऽपि ज्ञाय-
मानत्वपर्यन्तमुपात्तं, अन्यथा प्रमेयत्ववतीत्येव ब्रूयात् इति । 'न च

(१) प्रमेयत्वेन आश्रयमाने धूम इति छ० ।

चेत् । न । विरोधात् । न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति घटते यद्विषयत्वेन परामर्शकारणमनुमितौ तच्छिद्मं । प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेत् । न । धूमाव्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारात् तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकं अपरत्र व्याप्तिः, यद्वा लाघवेन व्यासञ्चवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वनियमादेकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासञ्चवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेष्यभावे सा, तथाच स्वरूपासिद्धिस्तद्वारणार्थं विशेषणभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः,^(१)

विशेष्यत्वमिति, यत्र व्याप्तिस्तत्र विशेष्यत्वमतो नीलधूमे न व्याप्तिरिति न अनौपाधिकत्वस्यैव व्याप्तिरिति विशेष्यत्वस्य च तद्व्यापकतयातुपाधित्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्यमेव न किन्तु विशेष्यभावे तदिति न विशिष्टे व्याप्तिरित्यस्वरूपादिशिष्टव्याप्तिमन्वथानुपपत्त्या

(१) विशेष्यमुपाधिरिति क० ।

साधनव्यापकत्वात्। किञ्च सौरभविशेषवद्भूमरहित-
मिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्दूमोऽयमाद्र्देन्धन-
प्रभववह्निरहितत्वात्, इत्यादावपि कारणविशेषाभा-
वेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात् वह्निरहित-
त्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिष्यद्व्यातिरिक्तद्र-
व्यानाश्रितत्वञ्च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रित-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यादौ त्वयाप्यसिंहिवारकविशेषणस्वीकाराच्च^(१)।

साधयति, 'किञ्चेति, 'वह्नौति व्याभिविरहे वह्निरहितत्वं वज्रस-
मानाधिकरणलमुपाधिरिति तत्त्वमानाधिकरणे विशिष्टधूमादावपि
साध्नौत्पर्यः। यदा साध्यव्यापकत्वज्ञानदशायां साधनाव्यभिचार-
ज्ञानेऽपि वह्निरहितत्वादिकमुक्तानुमानयोरुपाधिः स्याद्व्यतिरेकविशेषण-
तया साधनस्योपाध्यव्याप्यतया उपाधिः साधनाव्यापकत्वज्ञानादि-
त्यर्थः। ननु रूपादिषु मध्य इति व्यभिचारवारकतापर्यवषष्टमेव
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं हि द्रव्यत्वविशेषितं हेत्वकार्ये मन्त्रिकर्ये व्यभिचार-
प्रसङ्गात् तस्य तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स च
तदा यदि हेतोः प्रमिद्धिरिति रूपादिषु, मध्य इति विशेषणं

(१) प्रयोगस्तु प्राप्तेऽपि पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्
कुत्रमगन्धव्यञ्जकत्ववत् इति, अत्र दृष्टान्ते सौरभरूपव्यञ्जकत्वात्सि-
ंहिवारकाद्य रूपादिषु मध्ये इत्यनेन परकीयत्वस्याप्यव्यञ्जकत्वस्य विव-
क्षितत्वमावश्यकं तथाच अत्र परकीयेति विशेषणं व्यभिचारक-
मिति समुद्दिशतात्यर्थं।

अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथाच स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कतिमज्जन्यता, धूमेनाद्र्द्रेभ्यनप्रभववह्निः घट-त्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत ।

यत्तु स्वजन्यान्योऽन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्यो-न्याभावस्याल्पत्वात् तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति, तन्न, विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात् । स्नेहे शीतस्पर्शवच्चजसत्वयोर्गन्धाभावे-पृथिवीत्व-पृथिवीत्वाभावयोरिव^(१) । अन्यथा नीलधूम-स्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः ।

किञ्च त्वन्नये बहून्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वा-त्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यादेकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्त-धर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोप-

---

प्रसिद्धिं सन्नाद्य द्रव्यत्वेन परम्परया व्यभिचारवारणप्रयोजकमेवेत्य-रुचेराह, 'अपि चेति, नन्वत्यन्ताभावरूपे शरीराजन्यत्वे व्यर्थविप्रे-षणताप्रसङ्गे नैत्यनुपद्रमेव स्फुटमन्योन्याभावपक्षेऽपि सामान्या-न्योन्याभावेन वैयर्थ्यमिति शरीरजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावे हेती वैयर्थ्यं वक्तव्यं तत्र कस्यापि परिहारं निररुति, 'यत्त्विति,

(१) पृथिवीभिन्नत्व-पृथिवीत्वात्यन्ताभावयोर्विवेक्यर्थः ।

स्थितिकतया जन्याभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहे न तु शरीरजन्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषण-विशेष्यान्धतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टा-भावस्यापि व्याप्तिरिति चेत् । न । एवं ह्युत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादि कामनित्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत, शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथाभावात्^(१) । यदि च सामान्य-विशेषभावाद्दिरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यता, तदा शरीराजन्यत्व-जन्यत्वाभावयोरपि तुल्य । किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावं विशि-नष्टि न तु साक्षात् तथाच शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड-एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टा-भावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्या-भावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनिय-मात् । व्यर्थविशेषणोऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेत् । न । हेतुद्वयोपन्यासे च तत् इह तु विशिष्टमेकमेव हेतुरिति विरुद्धस्ये उक्तमिति । उच्यते । नीलधूमादौ

‘अखण्ड एव’ एक एवेत्यर्थः ।

व्याप्तिरस्येव अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया
 व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौर-
 वात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव,
 धूमत्वञ्च न नीलिमि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न
 नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे

‘नीलत्वमपीति श्रवच्छेदकत्वमवच्छिन्निप्रत्ययजनकत्वं वा स्वरूप-
 मन्वविशेषो वा इयमपि गुणणि नीलधूमत्वादौ न सम्भवतीत्यर्थः ।
 ननु धूमत्तावच्छेदेन नीलविशिष्टोऽपि धूमोऽस्तुमिति हेतुरिति तद्धेतु-
 तया नीलधूमादिति हेतवयवः कर्त्तव्य एवेत्यत आह, ‘धूमत्वहेति,
 इदञ्च वस्तुगतिमसुरशोक्तं, वस्तुतो यदि धूमत्वं नीले भवेत्तथापि
 धूमवद्भक्तिस्त्वानीयं तदिति धूमएव हेतुर्न तु नीलधूमो नील-
 धूमत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् नीलधूमत्वस्यापि धूमत्तावच्छेदेन
 हेतुत्वादिति नीले धूमत्ताभावोपवर्णनमप्रकृतमेव, प्रकृतन्तु गौरव-
 नेव, एवमप्येऽपि नीलस्य विशेषणत्व इत्यप्यप्रकृतं तत्र धूमत्वसत्त्वेन
 व्याप्यत्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वसम्भवात् अन्यथा धूमादित्यपि
 न हेतुः धूमत्वेऽपि धूमत्तासत्त्वादिति प्रकृतं गौरवमेव तदहेतुतायां
 बीजं द्रष्टव्यं । इदन्तु व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वग्रन्थत्वात्, वस्तुतो नी-
 लांगो व्याप्योऽपि न भवतीति धूमत्वानाश्रयत्वमव्याप्यत्वे तन्त्र, अतो-
 ऽपि धूमत्वमवच्छेदकमित्युक्तपोषकतयोपन्यस्तं । ननु व्याप्यतावच्छे-
 कमस्तु धूमत्वमात्रं प्रकृते तदवच्छिन्नोऽपि नीलधूमरूपो विशेषो-

तद्विशिष्टेन धूमत्वम् । उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः ।
किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न
लौनधूमत्वं तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
सामग्रीसत्त्वान्नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न

ऽस्तीति तथा निर्देशोऽपि हेतोः कर्त्तव्य इत्यत आह, 'किञ्चेति,
व्याप्यतामवच्छेदकेन हेतुनिर्देशोऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

अत्र केचित् नीलधूमत्वं धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नूनत्वादेव नाव-
च्छेदकमिति नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ तदवच्छेदक वाच्यम् तत्र
धूमत्वस्यातिप्रसङ्गतया नीलधूमत्वमेवावच्छेदकमिति, व्यर्थविशेषणतन्तु
स्वार्थानुमाने न दोषः परार्थानुमाने त्वर्थात्तिष्ठापसिद्धान्तापादक-
तया दोषः, तथाहि विशेषविधे शेषनिषेधपर्यवसायितया नील-
धूमहेतुत्वविधिः धूममात्रस्याहेतुत्वाभिप्रायं प्रतिपादयति, न हि
विशेष्यमात्रस्य हेतुत्वे सम्भवत्युदात्तो विशिष्टं हेतुत्वेन निर्दिशतीति,
तदहेतुत्वाभ्युपगमे तदीये प्राप्ते तस्यापसिद्धान्त आपद्यत इति चेत् ।
न । नूनतृत्तेरप्यवच्छेदकतया वक्रिष्टामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं
नीलधूमत्वस्य सम्भवदपि गौरवेषापाद्यते अन्यथा धूमत्वमपि न
वक्रिय्याप्यतावच्छेदक आत्मोकावृत्तित्वेन नूनवृत्तित्वात् । न च
नीलधूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिरन्या, अवच्छेदक्यभिचारेण तद्धीन्यभि-
चारेण वा अवच्छेदकान्तरकल्पनात् । न चेह तदसम्भव इति, तद-
वच्छिन्नस्यास्यन्तराकल्पनात् । यत्तु अपसिद्धान्तपर्यवसानमिति, तत्र,

उभयोर्हेतुत्वे सम्भवत्यन्यतरोपादानस्यान्यतरहेतुत्वाभिप्रायोऽत्रायक-
 त्वाद्यथा विशिष्टाभावस्यलमधिकेन^(१) । यत्तु यद्वस्तुगत्या अवच्छेदकं
 तेन व्याप्तिधीरिति वस्तुतोऽनवच्छेदकेन व्याप्यस्य इत्यज्ञानरूपे-
 यमसिद्धिः पर्यवसिता, न तु ज्ञानगर्भलक्षणभावेऽपि व्याप्यत्वा-
 सिद्धिः, तथाच व्याप्यत्वसिद्धिर्यथैवविशेषणादाविति प्रागुक्तपन्थ-
 विरोधः । किञ्च परामर्शविषयाभावतथा असिद्धिचयमनुगमयता,
 व्याप्यभावो व्याप्यसिद्धिरित्युक्तं, इत्यन्तु व्याप्तिज्ञानाभावरूपा पर्यव-
 सिता । अतएव यतो गौरवात् तदनवच्छेदकं तदेव व्याप्यत्वसिद्धि-
 पदेन विवक्षितं तस्य ज्ञायमानतयैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यपास्तं ।
 तस्य परामर्शविषयत्वाभावात् अप्रतिबन्धकत्वाच्च विरोधाभावादियद्य-
 विरोधकारणविरोधासम्भवेन ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव
 सत्यपि गौरवज्ञाने व्याप्तिग्रहसामर्थ्यां सत्यां व्याप्तिग्रहः चन्दनदधना-
 भावेन सुरभिधूमविशेषाभावानुमानादौ । अतएव चेश्वरद्वयानु-
 मितिप्रतिबन्धकगौरवं न दृश्यमात्मः । किञ्चासाधारणं प्रतिबन्धकं
 आभासो गौरवञ्च साधारणं मानमात्रप्रवृत्तेरौश्वरज्ञानसापेक्षत्वात्
 तस्माद्यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्प्रवृत्त्या व्याप्तिरनुमितिहेतुः । अत-
 एवोदाहरणेन सकलसाधनवति साध्यसत्त्वं दर्शयता सा प्रदर्शय-
 इति, तदभावो व्याप्यत्वसिद्धिः तदभावस्यावच्छेदकत्वाभावो नील-
 धूमादौ-द्रष्टव्यः, नीलधूमैऽवच्छेदकान्तरसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वेनाव-
 च्छेदकत्वाभावात् व्याप्तित्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया अव-

(१) यथा विशिष्टाभावात् अलमधिकेन इति पाठो भवितुंतीति ।

च्छेदकत्वज्ञानस्यापि परामर्शहेतुत्वेनावच्छेदकत्वाभावेऽपि परामर्श-
 विषयाभावत्वसन्नशासिद्वानुगमकसम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं, तदप्य-
 सत्, सम्बन्धितावच्छेदकत्वचरणार्था व्याप्ती अवच्छेदकत्वं अवच्छेदा-
 नधिकरणत्वं वाच्यं तच्च नीलधूमत्वेऽप्येव । अथ तादृशधर्मान्तरा-
 विशेषितत्वमप्यनधिकदेशवृत्तित्वे विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो-
 गौरवेणाहेतुरेव इति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता, उदा-
 हरणन्तु व्याप्तिपाहकमहचारमात्रं प्रदर्शयति न तु कथञ्चिद्व्याप्ति-
 मपीत्युक्तं, तादृशधर्माघटितत्वादेरुदाहरणादुपस्थितिग्रहैव नास्तीति
 न किञ्चिदेतत् । तथादिदमत्र तत्त्वं नीलधूमत्वादेरनवच्छेदकतया
 व्याप्तेश्च धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तौ सत्त्वेन विशेष्यवति विगिष्टाभावस्य
 विशेषणविरहनियतत्वं न त्वभेद एवेति तदनवच्छेदकत्वनियतः
 तदवच्छिन्नव्याप्त्यभावो व्याप्यत्वमिद्धिः, स तु विशेषणावच्छिन्न-
 विशेष्यविरहो वा सम्बन्धविरहो वा इत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञान-
 गर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावरूपञ्च विभाजकमिति इय-
 मण्युपपद्यते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभिद्धेः कथमेतदिति
 वाच्यम् । कस्त्रिकादहनप्रतिधोगिकविशेषव्याप्तेस्तादृश्याः प्रमिद्धेः ।
 न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधुमेऽप्येवेति वञ्जित्वावच्छिन्नप्रतिधोगिक-
 नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावस्य वाच्यत्वे पुनः सैवाप्रमिद्धिरिति
 वाच्यम् । अमिचारादिषड्हीर्णव्याप्यत्वाभिद्धेऽप्येवमप्रमिद्ध्या व्यपकत्वा-
 भावरूपाधालस्या वाच्यत्वेन प्रकृतेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्ति-
 प्रतिधोगित्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वञ्जित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभिद्धि-
 पदार्थानां तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् समानवित्तिवेद्यतया

स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं ।
तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन
तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक् ।

ध्यायत्वव्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयत्वेन उक्तव्यापकत्वाभावे विभा-
जकस्यापि सत्त्वाच्च । वस्तुतो धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्न-
ध्यायभाव एव ध्यायत्वाभिद्धिः तस्या नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्य-
धर्मावच्छिन्ने विरहात् । न च नीलधूमत्वस्य वक्षिसामान्यव्याप्य-
वच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्ने तदभाव इति किं गौरवनिबन्धना-
नवच्छेदकलोपवर्णनेन तदवच्छिन्ने तदभावेऽपि हेतुदोषाभावाच्चेति
वाच्यम् । सामान्यव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदकत्वसम्भवेन भ्रूनृत्ति-
नापि तेनावच्छिन्नायाः सामान्यव्याप्तौ धूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेन तद-
भावाभावात् । न चेवं शाखावच्छिन्ने वृत्ते वर्तमानस्य संयोगस्य
एवत्वावच्छेदेनाभावनियमेन वृत्तः संयोगीति ज्ञानं प्रमा न स्या-
दिति वाच्यम् । वृत्तः संयोगीति वृत्तत्वसामानाधिकरण्यमपहाय
तदवच्छेदकत्वपर्यन्तपाहिषो ज्ञानस्य तथाभावादेवेति दिक् । 'सम्भ-
वादिति, 'दिमिति, दिगर्षंस्तु उद्देशानुमितिप्रतिबन्धकतथोक्तकसेण
भ्रमानुमितिजनकस्याभासत्वं तदा यदि सिद्धोपधाननियतत्वमनु-
मितौ तत्तु भास्वीत्युक्तं, सिद्धानुपधानपक्षे तनुमितिप्रतिबन्धकत्वं
शरीराजन्त्यादेरेवेति^(१) निश्चयम् । यत्र विशेष्यस्य स्वरूपाभिद्धत्वं
नीलधूमे तु नीलधूमसंज्ञानमावश्यकमवच्छेदकत्वन्तु तस्य न तु

(१) शरीराजन्त्यादेरेवेति पा० ।

एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्यइति विशेषणं विना व्याप्तिर्गृहीतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव, सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाम्नादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभाषप्रयोजकतया व्याप्य-

केवलधूमत्वञ्च विपरीतगौरवादिति नीलधूने गृह्यमाणे हेतु-
ज्ञानस्यैवोत्पत्तेरनुमितिरवर्जनीया, शरीराजन्यत्वादौ तु तस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वमेवावधारणीयमित्यादिः । 'शरीराजन्यत्वेऽपीति
शरीराजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावेऽपीत्यर्थः, 'रूपादिव्यति, न च रूपा-
द्यव्यञ्जकत्वे गन्धव्यञ्जकत्वं तदर्थः, तादृशहेतुन्तरस्य गमकत्वेनैतद्ग-
मकत्वानुपवादादिति भावः । इदमुपलक्षणं चन्दनदहनवानयं सुर-
भिधूमवत्त्वादित्यादौ व्यभिचारवारकमपि साधे चन्दनादिविशेषणं
सार्थकं तेन विना हेतोर्विशेषणवैयर्थ्यमेव व्याप्यतायात् । एवं हेतौ
व्यर्थविशेषणं दृष्ट्वा साध्येऽपि विशेषणं प्रसिध्य तदुद्धारणीयमित्यपि
तदुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । 'कारणाभावस्येति कारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावत्वेनैव कार्याभावव्याप्यत्वनिश्चय एव सामान्यत आर्द्रन्धनप्रत्य-
वर्जिताभावस्यैव व्याप्यत्वमवगाह्य इत्यर्थः । न चैवमन्योन्याश्रयः
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नार्द्रन्धनान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहः

त्वनिश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य
कारणत्वेन व्यापकत्वात् परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्ष-
बाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् ।
विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वं, यत्र च विपक्षबाधकं
नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न यथा कार्यस्य
द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽस्रण्डो हेतुः,
यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा
तद्भावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, न चैवं, किन्तु जन्यत्वं साधवात्तथा
तथाचाजन्यत्वमेवोपाधिः, साध्यव्याप्याभावः साध्या-

तथाच व्यतिरेक्याप्रियपकारणताधीस्तथाच विशिष्टाभावव्याप्यल-
ज्ञानमिति वाच्यं । कालिकाव्य व्यतिरेकयो कारणताज्ञापकत्वात्
कारणतायाश्च दैशिकव्याप्तौ विशिष्टाभावत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वघाह-
कतात् । न च कालिकव्यतिरेकयोऽपि कथमुक्तव्यर्थविशेषणतयेति
वाच्यं । तत्रापीतरसमवधानकालीनकार्योपधाननियामकतावच्छेद-
कावच्छिन्नविरहत्वेन कार्याभावप्रयोजकत्वप्रहेण सामान्यतो व्याप्य
तावच्छेदकत्वप्रज्ञात् । न ह्यन्वयाप्रयोजकस्याभावो व्यतिरेकप्रयोजकः
सम्भवति । अतएव तादृशान्वयप्रयोजकत्वमात्रस्य प्रयोजकतया
नियतान्वयमात्रमेव कारणताघाहकमित्यप्याह । न चैव कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावोऽस्तु ध्याय आर्द्रैश्वनाभावस्तु कथं तत्रार्द्रै-
श्वनस्य वञ्चिसहकारितादिति वाच्यं । वञ्चिसयोगमात्रेणार्द्रैश्वनस्य

भावव्यापकइति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
 श्यात्सकृत्कत्वशरीरजन्यत्वयोर्ध्याप्यभावेन तदभाव-
 योरपि व्याप्यभावइति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च । अतएव
 शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि
 व्याप्य व्यापकभावइति निरस्तम् । शरीरजन्यत्वस्य
 सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनं
 व्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति
 वाच्यम् । स्थापनायायत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शन-
 दशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्या-
 पकत्वेनानुपाधिन्वात् यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादि-
 त्यत्र शब्दोऽनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षे
 गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्या-
 व्यापकत्वात् । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं,
 सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात् । किञ्च
 प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रति-
 योगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वस्य वा
 हेतुत्वे एवामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्व-

धूमानुत्पत्त्या तज्जन्यवह्निर्मेव हेतुतावच्छेदात् एवमन्यत्रापीति
 दिक् । 'सत्प्रतिपक्षेति समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदो द्वितीयानुमाना-
 भासलनियम इति यावत्, यतश्चैवमर्थकस्य न तद्विमलप्रयोजनञ्च

साधनव्यतिरेकः । अतएवाजन्यस्य नोपाधित्वं ध्वंसे
साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्येन विशेषे-
ण्येन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकं
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव
प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीर-
जन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिवातिगौरवेण
शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदक-
मिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावो-
ऽकर्तृकत्वव्याप्यः । व्यभिचाराभावात्तथेति चेत् । न ।
क्षित्यादावेव व्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिना दृष्ट-
हेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्याद्यपि स्यात् । नन्वस्तु
तावद्शरीर-नित्यज्ञानादिकर्तृनुमितिसत्तथापि सानु-
मितिरयद्यथा अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्
घटः कर्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमिति
ज्ञानवदिति साध्यम् । न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिर्हि

प्रागेव क्लृप्तमिति तत्रानुमत्तव्यं । 'अतएवेति घमवेतत्वादिविशेषितो
यतो हेतुरतस्तदभावस्यैवोपाधित्वादित्यर्थः । 'अन्ये त्वित्यस्तरसोद्गा-

उपजीव्या । नन्वस्तु तद्व्ययार्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृ-
 कार्ययोर्निरुपाधिकार्य-कारणाभावेन एतस्याप्रयोजक-
 त्वात् । अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरययार्था उभय-
 सिद्धवह्नमद्विन्ने वह्नियानत्वादित्यादिना सकलान्वय-
 व्यतिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थमनेन ज्ञाप्यं
 न तु कार्यम् तथाच दौषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने
 तत्रायमेव दौषो दौषान्तरं वा, नाद्यः अन्योन्याश्रयात्
 उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनज्ञापकादेव च तस्माद्दौषात्तदु-
 त्यत्तिरिति । नान्त्यः असिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न
 दूषणम् । यदि ईश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् दृष्ट-
 साधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्य
 ज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरि-
 कर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धि-
 व्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात् ।
 ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकत्वेन व्याप्त्य-
 भावात् । न च लाघवात्तस्याप्रमाणत्वात् सकर्तृकत्व-
 प्रमाणादेव लाघवसहकृता तत्सिद्धिरिति चेत्, न,
 तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि व्यभिचारात्

वम, तद्वीजन्तु यन्निष्ठेत्यत्र यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे प्रकृत्यासङ्गति-
 रभावव्यक्तिविशेषनिष्ठव्याप्तेरनेन विना अपह्वात् प्रतियोगिन विना

मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बे-
नानुमितिबिलम्बो येन सहकारिता स्यात्^(१) । नापि
लघ्वनुमितौ अन्योऽन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ
धूमेन वल्लुनुमितौ एक-द्विहस्तसंशयाभावापत्तेः । सा-
धकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धि-
रिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृ-
सिद्धिरेव नानात्वसिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात् । अथ
यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न वि-
षयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यति न त्वधिक-
मपि तथाच द्वितीयं कर्तारमविषयीकुर्वत्यपि कर्तारं
विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते एकस्तु कर्तारं
सिध्यति तद्विषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषय-
यत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्तद्व्यटितत्वात्-
स्येति चेदेवं तर्हि कर्त्तृत्वमपि न विषयः स्यादे-
कत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तु-

अभावापहेषास्वयाग्रहादिति विगोच्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं तस्य
वाच्यं, तेषां च जन्यत्वमपि व्यर्थं अभावनिष्ठव्याप्तेन विनापि हेतु-
भावादित्यादौ यहादिति ।

गत्यैकः सिध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्ध्या
 वस्तुगत्यैकद्विति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथाचेश्वरे एकत्वा-
 नेकत्वयोर्नित्यसंशय इति उच्यते यत्र प्रमाणे लघु-गुरु-
 विषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणता-
 कार्यता-व्याप्यतादिय्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके
 उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे
 सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात्, एवं लाघवमेवं
 गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव
 कारणत्व कार्यत्व प्रवृत्तिनिमित्तत्व-शब्दशक्यत्वानां ज्ञा-
 नदर्शनात् तथापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये
 तन्मूलकव्यवहारोच्छेदेऽविनिगमकाभावात् सोऽय वि-

‘लाघवसहकारितेति, ननु लाघवज्ञानमनुमितौ सहकारीभूय
 स्वविषयौहृतमर्थमर्पयति न वा, अर्पयति चेत् व्याप्ति-पक्षधर्मतोप-
 नीतादन्यस्तेत्यादिप्रागुक्तपक्षविरोध । नेतिपक्षे सहकारितानुपपत्ति
 श्रये प्रामाण्यसन्देहात् तत्सन्देह इत्यादिविरोध, एकत्वप्रकारकानु-
 मित्वावजाताया विरोधिज्ञानाभावेनैकत्वसन्देहार्थं प्रामाण्यसंशयपर्य-
 न्तानुसरणानौचित्यात् स्वरसवाहिसन्देहसामग्र्या यथाव्यपत्तादिति,
 अलघुनि लघुत्वभ्रमाद्यालुमितिभ्रम इत्यप्येव विरुध्येतेति । अत्र ब्रूम
 लाघवोपनीतार्थोऽयनुमितौ भासतएव ‘श्याश्यादीत्यादिसन्ध्यालु-
 मितित्वावच्छेदेन तावन्मात्रोपनीतभानमित्यत्र तात्पर्यात् लाघवस्य

चारमारभते लाघवञ्च न तदङ्गमङ्गीकरोतीति^(१)
महत्साहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु
घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतार-
दशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः,
अनुमित्यनन्तरं नानैककर्तृकत्वे संशयादिति^(२) चेत् ।
न । तत्रापि लाघवेन कर्त्तृकमेव सिद्धति । तत्सन्दे-
हस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति यथानानाकर्तृकत्व-
साधकप्रमाणादेककर्तृकत्वानुमानं^(३) तत्र बाध्यते । न
चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्य्यपि, प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशया-
देकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रा-
माण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभावएव बाधकः,
अनुमितेरेव लाघवसङ्कारेण एकत्वसाधकत्वात् ।

अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्नः अशरीर-
कर्तृत्वात् अङ्कुरकर्त्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्त्तृसिद्धिः ।
न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्नः अङ्कुरेऽकर्त्तृत्वात्

प्रमाणमात्रेण सङ्कारितया तदुपनीतस्य प्रमाणत्वावच्छेदेनैव
विषयीकरणसामर्थ्यादिति सर्वमवदातं । 'अन्वे नित्यस्वरसोद्भावकं

---

(१) तदङ्गं भाङ्गीकुर्वत इति ख० ।

(२) नानाकर्तृकत्वे संशयादिति ख० ।

(३) एकत्वसंशयात्प्रामाण्यमिति ख० ।

कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रय-
त्वस्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेद-
योगैरव-लाघवे एव शरणम् । तथापि कथं नित्य-
सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्मतावत्त्वादिति चेत्, व्या-
पकतयावगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माहेतोः सि-
ध्यति तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिध्येन्न
तु नित्यसर्वविषयज्ञानं तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् ।
न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकि-
विलयापत्तेः ।

तत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे
साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मतावत्त्वात्सि-
ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीतानुपपत्त्या च व्य-
तिरेकी तदिहानादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य पक्षत्वे
तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादान-
गोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिराल-
म्बते, अनादितैव च नित्यता सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्व-

तद्वैजन्तु लाघवानवतारे उक्तातुनागस्याप्रयोजकत्वमेव, तदवतारे
किमनुमानान्तरेष्वेत्वादिकमाकर एव स्फुटमिति ।

‘तत्र प्राञ्च इति, अत्र सर्वेषु कक्षेषु वक्ष्यन्तरनिर्देशात्
खानदुमतिरुप्रीयते तद्वैजमपि अनित्यप्रत्येकविषयज्ञानपक्षे

मनादिभावत्वात् पक्ष-तदुपादानविषयतैव च सर्व-
विषयता लाघवात् तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं
सिध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं
सिध्यन्नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधादिति ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्ति-
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण
नित्यज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य का-
रणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्तमानं नियत-
विषयतामादाय निवर्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति ।

पदपदार्थप्रतिपादकवेदककर्तृत्वेनेश्वरस्य पदपदार्थ-
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञम् । घटाकाशसंयोगा-
दिकं प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि
ज्ञानं सिद्धमिति केचित् ।

ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृकत्वं भवति । घट-

गौरवं नित्यसर्वविषयकज्ञानपत्ते गौरव, नित्यसर्वविषयकज्ञानपत्ते
लाघवमिति लाघवावतारे पूर्वोक्तन्यायेन नित्यसर्वविषयकज्ञान-
मिद्भावत्वेभिरायासबहुलैः कथ्येरित्यादि स्फुटमेवेति न प्रदर्शितं
विशिष्येति स्मृत्यं ।

ननु घटोपादानगोचरत्वे भगवन्ज्ञानादीनां सिद्धेऽपि न तद्भेदता

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिवदित्यनुमानादिति चेत् । न । घटस्य द्विकर्तृकतया तदुद्घटान्तेन क्षित्यादिरपि द्विकर्तृका स्यात्^(१) तथाच घटवत्क्षितिः क्षिति-वदुद्घट इतीश्वरानन्त्यम् । कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति । मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणता कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्, तदाहुराचार्याः । “परमाख्यदृष्टाद्यधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वैमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः” इति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्तेन

अवशकस्यकुलालादिकर्तृत्वोपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यतो दि.शङ्क प्रमाणमाह, ‘अहमिति ।

(१) क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेरिति ख० ।

स भ्रमः इन्द्रज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार-
इति स न भ्रमः । अतएवाम्भदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति । स्वादेतत् । प्रयोजनं विना कश्चमीश्वरः
प्रवर्तते सुखस्याभावात् अपर्माभावेन तिट्ठुःमत्वात्,
कहण्या प्रवर्तते इति चेत्, तर्हि परसुम-दुःखप्रहाणे
प्रयोजने तथाच मृगिणमेव सूत्रेण नार्त्तिकम् ।
धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात्तद्वनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्,
तर्हि आवश्यकत्वात् कर्मनिमित्तमेव^१ जगद्विद्य-
मस्तु किमोश्वरेणामपेक्षितकौटादिज्ञानयता कर्मनि-
रपेक्षत्वे चैकदीय सदा च मगं-प्रलयी स्याताम् ज्ञाना-
दीनां नित्यत्वात् । किञ्च तत्प्रयत्नस्य कहणाजन्यात्
शरीरादिजन्यत्वापत्तौ संभारितापत्तिरिति । न ।
इन्द्रानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात्, तमभ्युप-
गम्य पृच्छसि चेत्, तदाकर्णय जगत एव तदिच्छा-

१ 'तर्हि' इति, यद्यपि कर्तव्य परदुःखदमनजन्यदुःखे कष्टेन मन्त्र-
तोतोयरे वा माधिता, तथापि तद्विषं म्पुटागपोपेक्ष्य दोषा-
न्तराभिधानं प्रष्टव्यं । 'जगत इति प्रयोजनज्ञानानेन प्रवक्ष्या-
निति नियमो न बाधको भवति तदुभयमन्त्रादित्यर्थः, प्रयत्नः

विषयत्वेन खेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्वा-
दितत्तदसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ई-
श्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्वादिकं करो-
तीति व्यवहारः, सर्ग-प्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादि-
सामग्रीसमवहितत्वमेव^(१) तदिच्छायाः चिकीर्षास-
ञ्जिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम् ।
क्षित्वादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादी-
नामपि जनकत्वात् सुखादिशब्दयोरारम्भाकाशादिवत् ।

नन्वशरीरात्कथं वेद-घटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः,
उच्यते, सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्प-
त्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहस्रतप्रयत्नवदीश्वरसंयो-
गाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मीन-
कण्ठ-ताल्वादिश्रिया-तज्जन्यसंयोगाद्देहोत्पत्तिः, एवं
कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहस्रतप्रयत्नवदीश्वरसं-
योगात्तद्बुद्धीच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्तौ^(२) सकलघटा-

प्रयोजनधीजन्य एवेति तु नियमे तज्जन्यसुपाधिरिति भावः ।
चिकीर्षां हि प्रयोजनज्ञानमपेक्षते इति प्रयत्नोऽपि तन्नियत-
उच्यते सा च भगवति नाख्येनास्मदादिवत् या चास्ते सा
च तदपेक्षते किन्वीपाधिकतयोपाधिमात्रमित्याह 'वस्तुतस्त्विति,

(१) समवहितत्वमिति ख० ।

(२) तदिच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्ताविति क० ।

नुकूलव्यापारादुद्यतोत्पत्तिः, एवं प्रयोज्यदृढप्रयोजक-
दृढभावादिमच्चरौररूपावच्छेदेनादृष्टसदृशतेश्वरज्ञाने-
च्छामयत्नादेव वाग्व्यवहारः ततस्तद्दर्शी बालोत्थु-
त्यद्यते, सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकमनुमाय
पठति^(१) तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं
सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थोवेदः
साक्षात्कृत्यानुद्यते ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च
कायब्यूहं कृत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्तयतीति
मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौर-
वात् तेषामेव क्षित्वादिकर्तृत्वसम्भवेनेश्वराननुमा-
नाश्च^(२) । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव
क्षितिकर्तारः सन्त्विति परास्तम् । सर्गादावनन्त-
सर्वज्ञसिद्धय किं प्रमाणान्तरात् क्षित्वादिकर्तृग्राह-
काद्वा, नाद्यः तदसम्भवात् । नान्यः अनादिहाणु-
कादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाभ्याघवसदृशता-
देकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्द-
'भूतावेशेति शरीरं यद्य भोगं जनयति तदीयं, ईश्वरश्च य भोग-
रत्यग्रदादिभोगावच्छेदकशरीर एवेश्वरप्रथमादिना चेष्टा भूताविष्ट-

(१) मौनिश्लोकोऽनुमाय पठत्य इति ख० ।

(२) ईश्वराननुमानाश्चेति ख० ।

शक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य
 कारणत्वग्रहे भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्
 तथाच तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकल-
 शब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् ।
 अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दग्रहे च नायं दोष इति चेत् ।
 न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति
 ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घट-
 शक्तं इति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयावाधात् । न च
 भ्रममूलत्वेनास्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्यधिकरण-
 प्रकाराभावेन वाधात् वाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च^{१)} ।
 अतएव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठित-
 दारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात् बालो घटपदे
 व्युत्पद्यते तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि

शरीरे भूतप्रयत्नवदित्यर्थः, 'घटशक्तमिति घटानुभवजनकतावच्छे-
 दकधर्मतदित्यर्थः, तथा हि तदपि ज्ञानं तदीयमेव तादृशमनुभवं
 विषयीकरोति चेनाविज्ञेयोऽपि तु मामान्यमेवेति भावः । कार्यणै-
 वेति यद्यपि ईश्वरे कार्यत्वं सिद्धमिति वैषम्यं, तथापि चित्वा-
 दिकायांनुत्पत्तिवद्वाहादिलक्षणकार्यानुत्पत्तिरत्र मानमिति साम्यं
 द्रष्टव्यं । 'तस्येति, तथाचादृष्टाभावे दृष्टमेव न स्यात् इति दृष्ट-

(१) 'वाधात्' भ्रमत्वामावात्, 'उपाधित्वात्' भ्रमत्वनिर्वाहकत्वादित्यर्थः ।

अमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्
 किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतन-
 व्यवहारादिति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वादिति ।
 “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वत-
 स्यात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतचैर्द्यावा-भूमौ जन-
 यन्देव एकः” ॥ इत्यादि श्रुतयः^(१) “उत्तमः पुरुषस्त्वन्धः
 परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यथ्यय-
 ईश्वरः” ॥ इत्यादि स्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति ।
 स्यादेतत् ईश्वरवर्च्छक्तिरपि कार्य्यैशैवानुभूयते, तथा-
 हि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्वाहो दृष्टस्तादृशा-

सम्पदेवादृष्टे मानमिति भावः ।

- (१) ‘एकः’ असहायः, ‘देवः’ विश्वकर्मा, द्यावा-भूमौ जनयन् सन्
 ‘बाहुभ्यां’ बाहुस्थानोपाभ्यां धर्माधर्माभ्यां, सन्धमति धमतिर्गत्वर्थः
 सङ्गच्छते संबोधं प्राप्नोति, ‘पतचैः’ पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च
 सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरपादानैश्च साधनान्तरं
 विनैव सर्वं दृजतीत्यर्थः । अथा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति
 सङ्गमयति जीवान्, विजन्तव्यं ज्ञेयं । शीदृशः ‘विश्वतश्चक्षुः’ विश्वतः
 सन्ततः चक्षुषि यस्य सः । ‘विश्वतो मुखः’ विश्वतो मुखानि यस्य ।
 ‘विश्वतो बाहुः’ विश्वतो बाहुवो भुजा यस्य । ‘उत्त’ अपिच, विश्वतः
 पादा यस्य सः, पादस्य लोपोऽदस्तादिभ्य इति पादस्थान्यलोपः ।
 परमेश्वरस्य सर्वप्राणान्तकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते
 तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वेषु चक्षुरादया सम्पद्यन्त-
 इत्यर्थः ।

देव प्रतिबन्धकसत्त्वे सति^(१) न जायते, अतो यद्भा-
वात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं वज्रादौ, तेन विना तद्भा-
वायत्तदाहाभावानुपपत्तिरिति व्यतिरेकमुक्त्वेन शक्ति-
सिद्धिः । न चाहष्टवैगुण्यम, दृष्टसाद्गुण्ये तद्भावात्
तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न
भ्राम्येत् । अथाहष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्धा-
स्त्रीसम्प्रयोगे^(२) परमाणुकर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि
एकत्र फलाभावे चेति चेत् । न । अहष्टविलम्बो हि
न तत्राशानुत्पादौ मण्यपसारणानन्तरं दाहाभाव-
प्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्याभाव-
स्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कार-
णम । अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तद्भावात्
कार्यं न स्यात् वन्धासम्प्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराद्दृष्ट-
‘मण्यपसारणेति नाशपदेऽदृष्टाभावादनुत्पादपत्ते तदोत्पादकेनाभा-
वादिति भावः ।

ननु तदेव मण्यपसारात् अदृष्टमुत्पद्येनेत्यरुचेराह ‘किञ्चेति,
तथाच प्राथमिकोपस्थितिकलात् तद्धेतोरेवेति न्यायान्मण्यादिविरह-
एव हेतुरस्त्विति भावः । ‘बन्ध्यति अचादृष्टानुत्पाद एव विलम्ब

(१) सति प्रतिबन्धक इति ख०

(२) “वन्धास्त्रीसम्प्रयोगे यथा” इत्यादिबहुतरार्थप्रयोगसत्त्वेऽपि यस्मदा
दीनां तथा प्रयोगस्य न समोचीनत्व, परन्तु “वन्धास्त्रीसम्प्रयोगे”
इत्येव शब्दो भवितुमर्हतीति ।

विलम्बादेव विलम्बः अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् ।
 अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् । न च सम्-
 प्रज्ञयोः समञ्च निरन्तरमभ्यस्यतोरेकः प्रगल्भो नापर-
 इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकार-
 णम्, अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात्, तद्धि
 नाधर्मात्सुखत्वात्, नापि धर्मात् तेन हि अगम्या-
 गमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनौयम्, तथाचागम्यागमन-
 कारणत्वेन न स धर्मः श्येनापूर्ववन्निपिहफलकत्वे-
 नानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
 चेत् । न । तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यजन्यत्वे तच्चा-
 दाहार्यिणोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
 देव दाहाभाव इति किमदृष्टेनाप्रथमोपस्थितत्वात्

अतः पुत्रेषुत्पादितेऽदृष्टे मत्वेवापत्योत्पत्तिस्तद्दादृष्टं विजातीयमेवेति
 भावः । 'न चेति, तथाच तदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्वरूपेण प्रतिबन्धका-
 भावस्य कारणत्वमिति भावः । 'श्येनेति देशनासन्नशीऽर्था धर्म-
 इत्यत्रार्थपदेन श्येयस्करार्थकेन श्येनापूर्वमनर्थरूपं ध्यावृत्तं तस्य
 निपिहृशुदुषधजनकत्वेनाश्रयस्करत्वादिति भावः, तदुभयमपि न धर्म-
 इत्यर्थः । यद्यप्येवं श्चुवधीऽपि नाधर्मादित्वात् न धर्मादनर्थत्वा-
 दिति श्येनापूर्वमपि न तज्जनकं तृतीयकोटिर्वा स्यादित्यगम्या-
 गमनजन्यसुखेऽप्ययमाक्षेपो नास्ति, किञ्च तच्चादृष्टाजनकत्वोद्भावन-

उपजीव्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युप-
 गमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याबा-
 प्यन्वयः स्यात्, अशुचरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तद-
 भावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे
 सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव
 सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धभावात् अस्तु तर्हि उत्प्रेषका-
 भावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतु-
 त्वम् । एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे
 च विशिष्टाभावेऽनुमतौ हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कार-
 णीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु
 प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । अतएव प्रति-
 बन्धकत्वाभिमतमण्यादीनां अभावकूट एव कारणं तेन
 मणिसद्भावे मन्वाद्यभवेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ता-
 भावधादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभियुक्तस्य
 हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणम्, भाववत्तद्ग्राहक-
 तैल्यात्, दृष्टञ्च कुच्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धे-

मपि न प्रकृतोपयोगि तत्र कारणस्यस्यौ प्रतिबन्धदर्शनात्
 अपि च कश्चित् सखीत्याद्यदृष्टसाधकं तत्र कार्यमात्रहेतुत्वे
 मानं, तथापि परस्मैदमभिमतमित्युपपन्नं अतएवातिनिर्दृष्टतया
 सिद्धान्ते निराकारणं स्फुटमुपेक्ष्यैव सूचितमिति धेयं ।

आभावज्ञाने, विहितकारणस्य प्रत्यवाये, निर्देष्टव्यस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः । सैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषण-विशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचिद्विशेष्यमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूप-विशेषणाभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारे-लौकिकमपि हेतुर्न स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादिचयप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौरूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्ड-सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषण-विशेष्योभयविरहप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽवाधितानुगत-व्यवहारवत्त्वात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रति-

‘प्रतियोगीति यथा प्रतियोगिभेदादभावभेदः तथा प्रतियोगिता-वच्छेदकभेदादपि स्यादित्यर्थः, वस्तुतः प्रतियोगिभेदात् तद्भेदः क्वचिद् एव सम्बन्धितावच्छेदकभेदेनैव सम्बन्धिकभेदात् घटप्रति-योगिकान्धोन्वात्मन्ताभावधोरभेदप्रसङ्गाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदक-भेद एव तत्र तन्ममित्युक्तत्वादिति । तत्रैवं सिद्धेऽप्यपत्तिमपि प्रमाणयति ‘अन्यच्चेति, ‘प्रयुक्त इति तावदभावान्तमव्याप्य इत्यर्थः । ‘अनुमतेति, यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारो नानार्थ

बन्धकस्थाभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावेऽस्याभावे उभयाभावे च^(१) केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्य-विशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगतएव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावेरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एकशक्तिमत्त्वादिति चेत् । न । अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेऽतीन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः, न तावत्राक्प्रध्वसाभावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्षघटस्य ध्वंस एव न तु घटत्वेन तयोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणेः ध्वंस इवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयापनयदशायां

शब्दानुगमात् अन्यादृशस्तु व्यवहारोऽथननुगत एव विषयाननुगमात् ज्ञानरूपे च व्यवहारोऽनन्वय एवेत्यमङ्गलं, तथापि ज्ञानानुगमस्य विषयानुगमसाध्यत्वादित्यत्र नियमे तात्पर्यं, श्यामध्वंसप्रयुक्तमपि घटो न तु तज्जन्य समममयत्वादिति श्रेयः, न तु घटत्वेन घटत्वादीदिति प्रत्ययाभावादिति भावः ।

---

(१) इयाभावे चेति उ० ।

केवलपुरुषाभाव उत्पाद-विनाशवान् अन्यथा अवा-
 धितकेवलपुरुषाभाव-तदभावव्यवहारयोरुपपादयितु-
 मशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रति-
 बन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्याय-
 त्वात् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्त-
 र्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्त-
 विशेषवाधे सामान्यवाधः, विशेषान्तरमादायापि तस्य
 सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभावादिवैध-
 र्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येद्भवहारान्यथानुपपत्तिश्च
 तुल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोचकलहो न तु शक्तिवादः ।
 अस्तु वा ध्वंस एवासौ संसर्गाभावविभागे जन्धा-

‘उत्पाद-विनाशवानिति तादृशाभावाभ्युपगमेऽपि क्षयभावेन
 समाधिभौकर्यादुक्तं । यस्तुतस्योत्तेजकोपनये—तस्योत्तेजकाभावाव-
 ष्चिन्नस्य सत्त्वेन पूर्वात्पञ्चोत्तेजकाभावावच्छिन्नमणिध्वंसस्य विद्य-
 मानत्वेऽपि तदुत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्मण्यभावाभावात् दाद्यापत्तिः
 तादृश्यावद्भावस्य जनकत्वादित्यवधेयं । ननु उक्तक्रमेण व्यवहारा-
 न्ययोपपत्तिरस्येवेति मनसिहृत्याह ‘सोऽयमिति, तथाचोक्तक्रमेण
 ध्वंसएवास्योत्पाद-विनाशवान् अन्योवेत्युभयथापि न शक्तिचिद्धि-
 रिति भावः ।

ननु तुरीयसम्बन्धाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यनुक्रिसम्भव-
 एवैव कस्य इत्यत आह, ‘अस्तिति । ननु परिभाषा न पर्यनुयो-

भावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशित्वेन
 प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् ।
 यद्वा अत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कदा-
 चिदप्रतीति-कार्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्,
 प्रत्यासत्तिय विशेषणाभावो विशेष्याभाव-उभया-
 भावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति । तन्न ।
 यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशे-
 ष्यस्य ध्वंसः स्यात्, तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छि-
 न्त्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः ।
 किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा विनष्टा
 पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न
 विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्यामोऽयमासीत्

येति सत्यं परन्तु परिभाषा कश्चिन्नये इत्यत्र नियामकाभावेन
 नित्यमन्देशतया अपरित्यज्यन् परिभाषया कल्पान्तरमाह, 'यदेति ।
 'तदैवेत्यनन्तरं तथैवेति शेषः । 'यदि ह्यतीतेति, अत्र वदन्ति
 विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिघर्षं ध्वंसी नेत्यत-
 एयेतीदृशस्यभङ्गेऽपि नागिष्टापत्तिः । न-च प्रत्यभिज्ञाविरोधः,
 घमान्तरकारकश्चैव ज्ञानस्य विरोधितयाऽवच्छेदकान्तरावच्छिन्न-
 ध्वंसबुद्धावपि घटनावच्छेदेनाभिदुद्भेवाभावात् । अतएव 'विद्य-
 मानस्येत्यादिकमपार्श्वं, घटवच्छेदेन विद्यमानत्वं तदवच्छिन्ननाम-

केवलस्योयममासीत्युच्यते इत्यादौ "सविशेषणे हीति
न्यायेन^(१) विशेष्यवति श्याम-कैवल्यादिध्वंस एव प्रती-
यते ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः ।
एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्न-
ध्वंसस्योत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः
कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम् ।
विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः
संसर्गाभावोविशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्पन्ना-

प्रतीत्यभावात्, 'शिखा विनष्टेत्यादिकमपि विशेष्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यध्वंसाभावमवगाह्यत इति भौपन्वसावाधकं । अतएव
'सविशेषणे हीत्यादिन्यायावतारोऽपि विशेष्ये बाधे सत्येव तथात्वात्
अन्यथा विशिष्टविधि-निषेधौच्छेदापत्तेः । नापि ध्वस्तस्य ध्वंसात्प-
पत्तिः, एतादृशध्वंसे सत्यपि भावोन्मज्जनाप्रसङ्गेन बाधकाभावात् ।
नैवं प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः । न च सामान्यतोऽभेदः तस्या विषयः,
तत्रातिथोगिकभेदसामान्याभावस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्, अन्यथाऽ-
जमित्तक्षणभङ्गस्याप्युपपत्तेः बाधिकायाः प्रत्यभिज्ञायाः उक्तकमेण
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाभाववगाहितया भिन्नविषयत्वेना-
बाधकतया प्रत्येकक्षणवृत्तिघटानामन्योन्यभेदस्य बाधकाभावेन

(१) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये अन्यवनाधे विशेष्यसमु-
पसंज्ञासत इति न्यायेनेत्यर्थः ।

भावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया^(१) ततोऽपि विद्यमानस्य
 विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः
 तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभवसहितः क्वचिद्विशे-
 ष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तद्वस्य एव
 विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगत-
 धर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशे-
 ष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्वएव
 विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्ट-

प्रमिते । न च हेतभावात्तत्र प्रतिक्षण घटस्थानाग्नेनाग्नेद्विद्धौ
 प्रत्यभिज्ञापि तदभेदमवगाहते वस्तुमति विषये योग्ये प्रतीत्य-
 भावणामग्नवादिति वाच्यम् । प्रकृतोऽपि समानत्वात्, न हि
 तत्तत्तदवच्छिद्यघटनाग्ने वीक्ष्यकामावावच्छिद्यमण्यादिनाग्ने वा
 कारणमस्ति, समवाय्यादिनाग्नं विना द्रव्याद्यनाग्रात् । न च
 चक्षान्तरेत्तेजकयोरेवोत्पादको नाग्न इति वाच्यम् । सामान्य-
 धामप्रभावे विशेषधामत्या अकिञ्चित्करत्वात् अमान्याश्रयस्य
 कार्यस्योत्पत्त्या सामान्य-विशेषभङ्गप्रसङ्गात् । न च विशेष्यतावच्छेद-
 कावच्छिद्यद्रव्यादिनाग्नं प्रति समवायिनाग्ने हेतुन द्रव्यनाग्नमाच-
 इति न सामान्यधामपीति वाच्यम् । प्रथमप्रवृत्तिकतया साधनेन
 च द्रव्यनाग्नमात्र एव तत्सामधीनात् । न हि प्रथमप्रवृत्तिममध्ये

(१) विशिष्टप्रत्ययहेतुतयेति ल० ।

विरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणोरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणोरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेत् । न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव । अथ विशेषण-विशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं यच्च तदन्यतराभावस्तच्च न विशिष्टम् यच्च विशिष्टं तच्च

उक्तहूपो नाग्नः प्रमितो येन तदनुरोधात् प्रामाणिकतया गौरवमथादृत्य तादृशद्रव्यनाशं प्रति हेतुता कल्प्येत । न चोत्तरकाले विशिष्टाभावानुगमस्यावश्यकतया तत्रामाणिकतायां शक्तिवत्प्रथमकल्पनामनादृत्य कल्पनान्तरं, प्रथमकल्पनया लाघवसहकारेण बलवत्या विरोधिन्योत्तरस्या गुरुकल्पनायाः श्रवकाशात् अनुगमस्यान्यथासिद्ध्या गौरवस्य प्रमाणवत्त्वाभावात् । एतेनोत्तेजकाभावाभाव एव विशिष्टाभावादिजनक इति परास्मिं । सामान्यसाम्यभावे विशेषसाम्यथा शक्तिस्त्वरत्वात् इत्युक्त्यात् उत्तेजकप्रयोगानन्तरकाले दाहानुपपत्तेश्च । तदुत्तरकाले दाहजनकविशिष्टभ्रंसस्य तेन जनना-

न तयोरभाव इति सहानवस्थाननिघमस्य विरोध-
स्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । सहानवस्थान-
नियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषण-विशेष्या-
भावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावा-
भावस्य विशिष्टत्वापत्तेः^(१) तथाच विशेषण-विशेष्ययोः
प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तच्चात् । न चोभया-
भावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टा-
भावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावात्
विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण-विशेष्याभावस्य
विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, असेदे
तयोरभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरो-

भुपगमादिति । एवञ्च विशेषणावच्छिन्नध्वसे ध्वसे भावोन्मत्तता-
पत्तिः सामान्यत एवाभावाभावस्य भावत्वादित्यपि वदन्ति ।
विशिष्टविरोधित्वं विशिष्टाभावरूपत्वं वा, तदनुभापकत्वं वा, तद-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं वा, यदिकल्पत्रयं तत्सर्वमपि विशिष्टा-
भावेनानुगमदित्यम् । अथाननुगमे शब्दाननुगमस्य व्यर्थत्वात्
तथाप्यानुगते तस्मिन् किमनेन, अननुगते तु केषमिदमप्यनुगत-
मिति दोषं स्फुटतयोपेक्ष्य टोपान्तरमाह, 'सहानवस्थानेत्यादि ।

---

(१) तत्प्रत्येकाभावाभावस्य प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेरिति क० ।

धित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषण-विशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति । अत्रोच्यते, विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावा-

‘सम्बन्धाभावादिति । ननु सम्बन्धाभावोऽपि नाविशिष्टोविशिष्टाभाव-इति विशेषण-विशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावोवाच्यः सोऽपि विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषण-विशेष्यप्रतियोगित्वयोर्विशेषयोर्भावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यनुगतेन सोऽपि सम्बन्धाभावो वाच्य इति तत्राप्येवं विकल्पेनानुगततदसम्भव इति । किञ्च किमनुगतविशिष्टाभावेन दाहसत्त्वानुगतकार्यस्यान्यथैवोपपत्तेः तथाहि विशिष्टाभावोऽपि दाहनिष्ठोदाहहेतुर्वाच्यः अधिकरणस्यातिप्रसङ्गेः, तदनुगतेजक्राभावविशिष्टमणौ दाहसम्बन्धाभाव एव विशिष्टाभावात्मानुगतो दाहहेतुरस्य किमनुगतेन विशिष्टाभावेन । किञ्च प्रतिबन्धक्राभावो यदि दाहहेतुस्तदानुगताय विशिष्टाभावो निर्वाच्यः स एव तु न कारणप्रमाणभावात्प्रतिबन्धककालीनकार्यप्रत्युत्तेजकरूपविशेष्यभामप्यकरकल्पनेनैव सर्वमामञ्जलेन तद्धेतुत्वदाहकान्तरादेरन्यथापि सिद्धत्वात् इति, ‘अत्र ब्रूम’, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-

विशिष्टाभावव्यवहारः घट-तदभावव्यवहाराविव घट-
सत्त्वासत्त्वाभ्यां^(१) । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यव-
हारः, न वा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः ।
यस्य यत्र यः सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यं, स
च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावात् विशेष्याभावा-
दुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकः तेषां व्यापको-
ऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम् इह दण्डी-
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डभाव-
सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे उभयाभावे च कैवल्य-पुरु-

अप्रतियोगिकोऽभावोनुभूयते यथा घटाभाव । न च प्रतियोगिति
विशेषण प्रतीतमत एव विशिष्टाभावत्वं, अभावसाधकैव विशिष्टा-
भावतापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञान विना-
ऽभावाज्ञानात् । न च विशेषण-विशेष्ययोरप्यभावप्रतियोगित्वाप्रतीतौ
विशिष्टाभावः घटाभावे तु नैवमिति वाच्यम् । तर्हि सम्बन्धाभाव-
इत्यमङ्गत्वापत्ते तस्मात्तदभावप्रतियोगित्वेनाप्रतीते तस्मात्प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवाभावस्य प्रमित्या यत्र प्रतियोगितावच्छे-
दक विशेषण तदवच्छिन्नविशेष्याभावः, यस्तु विशेषण विशेष्योभय-
सम्बन्धावच्छिन्नाभाव स विशिष्टाभाव इति दण्ड-पुरुषोभयप्रति-

- (१) यथा घटसम्बन्धेन घटवान् इति घटाभावसम्बन्धेन घटाभावाविति
च व्यवहारः तदा विद्वेष्य विद्वेष्येण सम्बन्धेन विशिष्टान् इति
तयोः सम्बन्धाभावेन विशिष्टाभावाविति च व्यवहार इति भावः ।

पयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषा-
भावव्यवहारः, एवञ्च प्रतिबन्धकौत्तेजकाभावयोः सम्ब-
न्धाभावो दाहकारणम् स च प्रतिबन्धकाभावे प्रति-
बन्धकौत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रति-
बन्धकौत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः ।
नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकौत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात्
अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेत् ।
न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूप-
सम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः । तथापि
प्रतिबन्धकौत्तेजकाभावादेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोरभा-

योगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक-
एवेति काननुगमः । न चैवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहे मति
रुद्भितिरिति बाध्य । तत्र विशेष्यस्य विद्यमानतया तदभावाद्युक्तत्वात् ।
न च सम्बन्धाभावेऽप्येव दोषः, तस्य तदाऽपत्तत्वात् । नचोत्तेजकाभाव-
मणिसम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्य तदुभयाभावतयाऽननुगमः, सम्बन्धत्वस्य
मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वात् । न चैवं विशेष-
णवच्छिन्नमध्यभावः, मणेर' मत्वात् सम्बन्धस्य तदाऽभावात् केवलस्य
सम्बन्धत्वाभावात् समय-देशावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात् । न च
मणेरप्यभाव एव, क्षणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । न च सम्बन्धाभावेऽपि
गत्तादवस्थं, क्षणवत् तत्रप्रतियोगिकसम्बन्धस्य क्षणव्यतिरिक्ततया क्षणिक-

वय प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकाच्च दाहकारणं, तथाचो-
भयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति
प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेत् । न । अधिकरणा
भावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्घटवद्भूतत्वचत्वरीयतद-
भावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारा-

त्वेन सम्यतिपत्ते । यत्तु विशिष्टे दाहसयोगाभाव एव हेतुरित्य-
न्यथाभिद्व्युपवर्णनं, तत्र, न हि दाहाद्यन्ययानुपपत्त्या तत्कल्पनं येना
न्यथासिद्धिः, अपि तु प्रतियोगितावच्छेकभेदेनाभावभेदस्य प्रामा-
णिकत्वेन । न च क्लृप्तेऽपि तस्मिन् हेतुत्व उक्तान्यथासिद्धेरिति वाच्यम् ।
दाहसयोगाभावस्य व्यधिकरणतया दाहसमानाधिकरणस्य दाहो
निष्ठोक्तविशिष्टाभावस्य जनकत्वेन तस्यैवान्यथासिद्धेः । यत्तु उत्तेजक-
रूपा विशेषणमयैव हेतुरस्य इति विशिष्टाभावान्यथासिद्धिरिति,
तदपि न प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वमगृहीत्वा उत्तेजकहेतुत्वस्यापि यहा-
सम्भवेनोपजीव्यविरोधात्, तथा हि प्रतिबन्धके सति कार्यदर्शन-
ममति च दर्शनमन्तरेणोत्तेजकास्वयाद्यनुविधानासम्भव सामान्य-
मामपौत एव कार्यसम्भवात् तद्दर्शनेन तु तदभावहेतुत्वनिश्चये
सद्यपि प्रतिबन्धके सति उत्तेजकमवधानाध्यायमानो दाहोऽव-
च्छेदकान्तरं कल्पयति न तु कारणान्तरमुपजीव्यविरोधात् । न च
प्रतिबन्धकाभावगावच्छेदेन हेतुत्वपदादवच्छेदकान्तरकल्पनेऽपि उप-
जीव्यविरोधं तस्याप्यागादधिक्यं च ताप्रवेशात् । वस्तुतोऽवच्छेदक-
त्वधोर्नोपजीव्या अवच्छेदकमन्तरेणापि प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वपद-

पत्तेः, किन्तूपश्चिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतल-चत्व-रौयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकौत्सेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्ययोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरौ-योत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः, तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकौत्सेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

सम्भवात् प्राथमिकत्वस्यैव दैववशसम्पन्नत्वात् । किञ्च उत्तेजकमननु-गतमिति न दाहहेतुः विशिष्टाभावहेतुत्वे चाननुगतानामपि तेषां यावन्तोऽभावाः तावद्विशिष्टसम्भवावस्थानुगतस्य सम्भवेन न एव दाह-हेतुर्न तु विशेषणान्तरकल्पनमिति सङ्क्षेपः ।

‘तच्चेति, ‘सम्बन्धान्तरमित्यादिकं सम्बन्धस्यमिति, तद्वच्छिन्ना-भाव इति भावः ।

ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि-न्नात्यन्ताभावः कारणमुच्यते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सम्-बन्धाभावस्य विरोधो नान्येन, तेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नसत्त्वेऽपि नोक्ता-त्यन्ताभावो विरुध्यते तद्वरं लाघवादिशेषणावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ता-भाव एव हेतुरस्य सक्रियत्वात् तददेव प्रामाणिकत्वेन लघुतया च जन-

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः^(१), तस्याभावाद्दण्डसद्भावेऽपि दण्डभावसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट-इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं न हि दण्डनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तं, अन्यथा तचान्येषामिति पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसह-कृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे

कत्वसम्भवात्, एवञ्चोत्तेजकाभावावच्छिन्नमण्डल्यन्ताभावः कारणं न तु ध्वंस इति न चणिकलाग्रहा । न चात्यन्ताभावस्य सदातनत्वेन प्रागपि कार्यापत्तिः, नित्यत्वेन घटाभाववद्देश-समयविशेषावच्छिन्नसम्बन्धसत्त्वात् एव स्फुटत्वादिति पूर्वाखरसादागद्वितमेव निर्दोषतया सिद्धान्तयति, 'घदेति, 'दण्डी पुरुष इति दण्ड-पुरुषत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः, एवमप्येऽपि, 'किन्तु तदन्य' तदभाववानित्यर्थः, तथाच तदभावत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः । यथाश्रुते तु तस्यैव समयभेदेनादण्डतयोक्ताभावप्रतियोगित्वेन तदन्यत्वाभावात् भेदाभेदानभ्युपगमादिति दोषः, 'अदण्डानामन्येषां' दण्डाभाववत्त्वावच्छिन्नानामित्यर्थः, 'अन्येषेति यदि विशेषणभाव एव न विशेषणवच्छिन्नविशेष्याभावः तदा, 'अन्येषामितीति

(१) तदन्य प्रतियोगीति छ० ।

उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभ-
यासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाननुगमः । उत्तेजकापनये
च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो
न भवतीति । ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम्
एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्ध-
कान्तराभावेऽपि^(१) कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमिति चेत् । न ।
प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वमन्योऽन्याश्रयात् किन्तु
मष्ट्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्ड-
सखिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यदा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः
कारणम् स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्यादयः प्रति-

विशेषवाचकपदानुपादानापत्तिरित्यर्थः । 'उत्तेजकापनय इति, पुन-
रुत्तेजकप्रयोगे उत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्मष्ट्याभावोऽन्वेषोक्तयुक्तेरिति
प्रसक्तं । ननु कार्यानुत्पादनियतत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति नान्योन्या-
श्रयत्वमित्यत आह, 'तत्त्वेऽपि वेति । नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावे
तस्मान्मान्याभाव एव साधवाद्हेतुर्न तु यावन्नदभावा इत्यहचेत्तदिव
मिहान्तपति, 'घदेति । वस्तुतस्तु व्यवस्थितविकल्पोऽयं यत्रोत्तेजक-

---

(१) तदन्वप्रतिबन्धकाभावेऽपीति ए० ।

बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्यो-
 ऽन्याभावेऽपि न कार्यम् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति-
 कारणत्ववियोगे संसर्गाभावस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गी-
 कारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योऽन्या-
 मस्ति तद्योत्तेजकाभावावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य सामान्याभाव-
 सम्भवात् तस्मान्मान्याभावो हेतुर्यत्र तस्मान्मि यथानुमित्यादौ
 बाधादि । तत्र तत्त्वमन्वाभावमात्रस्य हेतुतया प्रागभाव-प्रध्वसा-
 दिसाधारणचित्रात्मकसामान्याभावामभवात् यावद्विशेषाभावकृतस्य
 कारणत्वं तदभिप्रायकस्य सम्बन्धाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
 तथा प्रागभावादिरपि तस्य हेतुरित्यादिप्रत्यक्षं, अन्ययोत्तेजकाभाव-
 विशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्यात्यन्ताभावतया तुरीयतया वा उभय-
 यापि न प्रागभाव-प्रध्वसयोर्हेतुत्वमिति विरोधापातात् । 'प्रतिबन्ध-
 कस्य चेति, यद्यपि उत्तेजकाभावावच्छिन्नाभावस्यात्यन्ताभावात्मक-
 तथा तदन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गश्चैव नास्ति अभावकृतहेतु-
 तापचेऽप्यन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्ग एव न यावद्भावाधीनकार्य-
 श्लेषादनुत्पत्तेरिति, तथापि यावद्भावहेतुता हि न यावता-
 मभावानां हेतुता एकत्र प्रागभावादिधर्माभावामभवात्, तथाच
 यावतां मण्डभावादीनां सम्बन्धाभावकृतकारणानिर्वचनेऽन्योन्या-
 भावमादायातिप्रसङ्गं स्यादेवेति तदभिप्रेतैतदुक्तम् ।

ननु भवेदप्येव यदन्योन्याभावव्यावृत्त सम्बन्धाभावरूपं वस्तु
 भवेदित्यत आह, 'अन्वयेति, अन्यथानुपपत्त्या तथापि तस्मान्मुपेय-
 तादिति भावः ।

भावे कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य-कारणव्याप्य-व्याप-
कभावे व्याघातात् । किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे
शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योऽन्याभावमादाय शक्ति-
सत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वे-
नाननुगम-व्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्ग-
मारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतत्वं घट-
संसर्गौ नेत्यत्र भूतत्वे घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते
किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधि-

ननु व्याप्ति-कारणतयोपदेष्टेण नान्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गो
येनोभयाभ्युपगमः स्यात् तथा हि सामर्थ्यभावे कार्याभाव इति
कालगर्भे वाच्यम् तथाच व्यतिरेकत्वेनैव सामान्यतोऽन्यथादिपक्षः
सम्भवत्येव यदा सामर्थ्यन्योन्याभावस्तदा कार्यान्योन्याभावश्च सत्त्वात्
व्याप्तौ तु घटवद्भावः न च धूमाभाव इति संसर्गाभावपक्षेऽपि
व्याप्तिशरीरप्रविष्टसंसर्गविशेषावच्छिन्नत्वस्यापि प्रसङ्गवारणायवश-
वाच्यत्वे तत एव निर्वाहेऽन्योन्याभावव्याघातसंसर्गाभावाभ्युपगमस्य निर्वा-
हेत्वास्वरसादवश्याभ्युपगमत्वत्वे वीजान्तरसाह, 'किञ्चेति । अन्य-
कथामाश्रित्योक्तमधुना सादकथामाश्रित्याह, 'न च स इति, 'प्रति-
योगीति यत्र प्रतियोग्यधिकरणप्रतियोगिकसंसर्गविषयतया यस्या-
रोपत्वं तादृशारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते तु
प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमारोप्येत्यर्थः । ननु तादात्म्यमपि संसर्ग-
एषेत्यन्योन्याभावाव्याप्तिरित्यस्वरसादाह, 'वयन्त्विति, 'प्रतियोगिन-

करणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र
चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधाव-
गमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य
घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।

मिति प्रतियोगिन्यधिकरणसमर्गमित्यर्थं, अन्यथा भूतले घटो-
मेत्यत्र भूतलस्य विशेषणतया घटस्य च तत्र विशेष्यतया अनारो-
प्यत्वेनासम्भवापातात् । 'यत्र चेति, प्रतियोगितावच्छेदकमारोप-
प्रकारतया द्रष्टव्यं न तु सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धाभावेऽतिव्याप्ते । न चासम्भवो घटो न घट इत्यादौ पटा-
भेदात्कन पटलस्य सम्बन्धतयाऽरोप्यत्वान्न तु प्रकारतयेति वाच्यम् ।
तादात्म्यारोपेऽपि पटत्वादेरेव प्रकारत्वाच्च तु पटादेरिष्टतावच्छेद-
काप्रकारतया अन्यादृशज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वात् इयानेव विशेषो यदेकत्र
पटत्वादिममवायेन प्रकारोऽपरत्र स्वाश्रयतादात्म्येनेति । यदा प्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्यवच्छिन्तिधीजनकत्वं तदा समर्गाभावे गतः,
यदा तत्रप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वं तदा सम्बन्धाभावेऽप्रतिपक्षेन यथाद्युत-
मेवादरणीय । अत्र वदन्ति तादृशारोपजन्यत्वसम्भावप्रतीतौ घात-
मनुगतधर्मावच्छेदेन तत्र तादृशविषयानुगमेनेति समर्गाभावविषय-
त्वादि तदाच्यम् तथाच प्रतीतेविषयानुगमे किमनेन अननुगमे
प्रतीतेरिदमपि दुर्गह । किञ्च तत्पूर्वकत्वं तात्कारणकत्वं तत्र च
नियमप्रविष्टयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरन्यतरस्य पूर्वत्वप्रविष्टप्राग-
भाषस्य च स्वरूपे विचार्यमाणे समगान्योन्याभावयोरन्यतरप्रतीत्य-

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्ताव-
दन्यत्, नेदमिह नेदमिदं इत्यर्थाधितविलक्षणव्यवहार-
एव तत्र मानमिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न
हेतुः तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ

पेलायामुक्तलक्षणस्य कथं नान्योन्याश्रयत्वं अतीन्द्रयाभावव्याप्तिश्च
तत्रारोपपूर्वकप्रतीत्यभावात् । यत्तु आरोपपूर्वकमित्यारोपस्याभाव-
शब्देनान्योन्याश्रय इति, तत्र, प्रतियोगिमञ्जानत्वेनैव जनकतया
आरोपत्वस्याविवक्षणात् । न चाभावभ्रमविषयातिव्याप्तिः, तथाप्यनु-
भावेनाभावत्वभ्रमः किन्त्वभावशून्येऽभावभ्रम इत्यभावधामान्यलक्षण-
स्यातिव्याप्त्यभावात् आरोपस्याप्यभावत्वादिति । अथ ब्रूमः । प्रति-
योग्यारोपपूर्वकनिषेधधीविषयतावच्छेदकत्वं संसर्गाभावत्वं, एवमप्ये-
ऽपीत्येतदुभयलक्षणं, स्वरूपन्तु यद्विषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वादि
तस्त्वाभावाभावत्वमस्त्वाभावाभावत्वञ्च तेन नोक्तपूर्वपूर्वावकाशः ।
अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभावो घटो घटान्योन्याभावस्याभावो
घटत्वमिति । न च घटस्य योऽन्याभावस्तदभावो न घटाभाव इति
स्रंसर्गाभावाभावोन्वक्षणार्थं इति पुनरन्योन्याश्रय इति, स्वाभावा-
भावत्वमित्यथ वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभाव एव पर्यवसितः तथापि
संसर्गाभावत्वेन तत्र न प्रविष्टः अभावत्वेनैव स्रंसर्गाभाव उपस्थित-
इति न काचिदनुपपत्तिः, अन्योन्याभावस्य स्रप्रतियोगिकाभाव-
मात्राभावत्वादिति सर्वं सुप्तं । 'मा भूत्तावदिति, तथाप्यन्यदस्तीति
वक्ष्यते, तच्चारोप्याभावे तत्तदभाववुद्धिवेजात्यानुपपत्तिरारोपम-

मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वा-
वयववृत्तित्वात्^(१) संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अतएव
न तत्प्रागभाव-प्रध्वंसौ हेतू तयोः करादौ अवृत्तेः^(२)
गुण-कर्मादेय प्रतिवध्यत्वानापत्तेः तस्य अन्यधर्माना-
श्रयत्वेन^(३) तत्र तयोरभावात्^(४) । न चान्यः संसर्गा-

न्भावच्छेदमन्तरेणाभावभेदाभावमन्त्रवादित्यादि, 'नेदमिहेति, यदि
नारोप. हेतुसदा भूतले घटमन्त्रान्योन्याभावसत्ते कदाचिन्नेदमिह
कदाचिन्नेदमिति प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः', अनुपलम्भादीनां
कारणानां तौल्येन कार्यावैक्यमित्यापत्तेः कारणवैचित्र्यस्य कल्प-
नीयत्वेन पारिभेद्यादारोपहेतुतायामश्रान्तेरिति भावः । यथायुते
फलीभूतप्रत्यघस्य वैलक्षण्योपन्यासेनोक्तारोपकारणतायां प्रतीति-
विधया मानमित्यसङ्गतोपन्यासापत्तेरित्यवधेयं । 'गुणेति, गुणादेः

- (१) स्वावयववृत्तित्वात् कदाचिदव्याप्यवृत्तित्वात्, तथाच किञ्चिदव-
यवावच्छेदेन करादौ मणे सत्त्वदशायामपि किञ्चिदवयवावच्छेदेन
मण्यत्यन्ताभावसत्त्वात् दाहापत्तिरिति भावः ।
- (२) अत्र प्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशवृत्तित्वनियमेन मण्यादि-
प्रागभाव ध्वंसयोर्न करादिवृत्तित्वमिति ।
- (३) अत्र अन्यत्वं नित्यान्यत्वं न तु प्रागभावप्रतियोगित्वं, नित्यत्वस्य
प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं, तेन अन्यधर्मपदेन
प्रागभावस्यापि संघञ्च इति ।
- (४) अत्र प्रागभावदोरभावादित्यर्थः ।

भावोऽस्तीति चेत् । न । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्या-
 भावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकोऽभावात् । स च समय-
 विशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवा-
 न्वय-व्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रध्वंस-प्रागभावस्थले
 समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
 सिद्धिः^(१) अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकव

प्रतिबन्धत्वं तदा यदि प्रतिबन्धकाभावाभावौ तत्र, न चाभावस्तु चेति
 भावः । 'अभावविशेषेति तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य प्रति-
 योगिविरुद्धस्य चेत्यर्थः, तथाच संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकतन्मध्य-
 त्यन्ताभावो व्याप्यवृत्तिसंयोगात्यन्ताभावश्च हेतुरिति नोक्तदोष इति
 भावः । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यतया न कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्यत-
 आह, 'स चेति नित्यत्वेऽपि तदधिकरणस्य भावता तस्य कादा-
 चित्कौत्यर्थः, । नन्वत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिषादेश्च^(२) अवच्छेदकं
 विनाशुपपन्नमित्यत्यन्ताभावावच्छेदकतयैव सौ सिद्धेतामित्यत आह,
 'अप्यनेति, प्रागभावादितृप्त्यवच्छेदककाल एव तदवच्छेदकोऽस्तु किं

(१) न तयोः सिद्धिरिति तयोः ध्वंस-प्रागभावयोः न सिद्धिरित्यर्थः,
 यथाच ध्वंस-प्रागभावोच्छेदित्वेति प्रतीतिं वास्तविकोसो ध्वंसाधिकरण-
 कायः तदवच्छिन्नात्यन्ताभावार्थं वास्तविको यः प्रागभावाधिकरणकालः
 तदवच्छिन्नात्यन्ताभावस्यावगाहते न त्वतिरिक्तध्वंस-प्रागभावापिति
 भावः ।

(२) प्रतियोगिषामादेश्चमित्यर्थः ।

भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति^(१)
चेत् । न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न
घट इतिप्रतीतिवैलक्षण्यत्^(२) न त्वेवं भूतले घटा-
भावप्रतीतिः^(३) ।

अन्ये तु भविष्यति घटा नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्यो-
रत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्^(४) अन्यएवायं
संसर्गाभावद्रव्यप्याहुः ।

एतेन विशेषणाभाव-विशेष्याभाव तदुभयाभाव-
घटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु दाहे च जातित्रयकल्पन-

ताभ्यामन्तर्गतताभ्यामिति भाव । 'अपीत्यस्वरमे तद्दीजमुक्त्वा न्यथा-
मिद्धिरेवेति । विगीतत्वेनेति यद्यप्यनिधिद्वयं युक्त्यनुमापकं

- (१) तथाच कालवृत्तितया देशस्यावच्छेदकत्व, देशवृत्तितया कालस्या
वच्छेदकत्वमिति भाव ।
- (२) अथ प्राप्तभावावगाहप्रतीत्योः घटविद्यविद्यमानताविरोधित्वेन एक-
स्मिन् देशे घटाभावसत्त्वेऽपि देशान्तरे घटस्य विद्यमानत्वसम्भवात्
अत्यन्ताभावावगाहप्रतीति घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन मिथो
वैलक्षण्यमिति भाव ।
- (३) भूतले घटाभावप्रतीति न घटनिष्ठविद्यमानताविरोधनीयार्थं ।
- (४) विद्यदवैकल्यस्य प्रतीतिवैलक्षण्यनियामकतया अथ प्राप्तभावाव
गाहप्रतीत्योः अत्यन्ताभावविषयकत्वे वैलक्षण्यसम्भवं इति भाव ।

मिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य
योग्यानुपलम्भवाधितत्वाच्च व्यक्तियोग्यतयैव जाति-
योग्यत्वेन^(१) योग्ये अयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः
स्यात् । न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रति-
बन्धकः, सङ्कल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात् । न
च उद्देश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न
चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् ।
न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकम्
तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्रयत्वेन नाशे दाहप्रति-
बन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्थानिपि-
कत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्य
विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति मैवम् । उद्दे-
श्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

तादृशविगीतत्वाभावो यद्यस्ति तदा श्रुतिनिषिद्धतादधर्मजनक-
मेव तदभावेऽविगीतत्वं श्रुत्यनुमापकमेवेत्युभययापीदमुक्तं, तथापि
प्रिष्टाप्रतिविषयत्वं विगीतत्वमभिप्रेत्य तदुक्तं । वस्तुतस्तु अलौकि-
कत्वात् तदनुमानमिदं तु लौकिकमेव मत्यादिवदित्यवधेयं ।

(१) अद्विष्योग्यतयैव अद्विष्योग्यत्वे मानमिति ख० ।

ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां
 मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वं अतः शक्तिसिद्धिः । न च
 कार्यानुत्पाद् एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धक-
 त्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि न तत्रागभावो
 न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वादिति
 चेत् । न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्रयोक्तारस्तु
 प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ च कार्ये
 कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः,
 प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः, मन्त्राद्यभावघटितसामग्री-
 विरहश्च मन्त्रादिरेव तद्भावाभावस्य तत्त्वात् ।

नञ्चास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः
 किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धे-
 तरवज्जेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणताव-

‘मन्त्राद्यजन्यत्वादिति, यद्यपि धोगवत्प्रेमस्यापि शक्तिशब्दत्वं
 वक्ष्यतीति मन्त्रादिजन्यत्वमस्यैव कार्यानुत्पादस्य तथापि मन्त्राद्य-
 जन्यत्वादित्यत्र मन्त्राद्यकरणकत्वादित्यर्थः, भवति ह्यनुत्पादस्य
 मन्त्रादिजन्यत्वेऽपि मन्त्रादीनां तत्कारणता अनुत्पादपूर्वमप्यस्य-
 च्छात् प्रागभाव विना तद्भावात् प्रतिबन्धकत्वस्य च प्रतिबन्धजन-
 कत्वार्थकत्वादिति ध्येयं ।

मिथमतमुपन्यस्यति, ‘नञ्चास्त्विति ।

च्छेदको न तु कारणम् दण्डत्ववत्, आकाशादौ त्वेक-
व्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित्प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दो-
त्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे-
न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तन्न, वह्नि-प्रतिबन्धकाभाव-
योरन्वय-व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् न
त्वेकमेवावच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन्

‘भेर्यादेरिति अतद्वृण्विज्ञानवज्जमीहिणा भेर्याकाशसंयोगादि-
रभिमतोऽन्यथा तथैव भेर्यान्वदा तत्र तदान्यत्र वा शब्दानुत्पाद-
नापत्तेः । इदञ्च समाधिमास्यादुक्तं, यदा प्रतिबन्धकाभाव एव
हेतुतावच्छेदकत्वेनोच्यते तदा सकलमविकलमेवात्यन्ताभावश्चा-
द्याथवृत्तिलादिति ।

अन्वय-व्यतिरेकतौल्येन चेदुभयजनकत्वं दण्डदृढत्वयोरुभयोरपि
जनकतापत्तिः । अथ तत्र चक्रादिमगवधानं दण्डस्य साक्षात्सम्बन्धा-
दिति दण्डमात्रजनकतायां विनिगमकमस्तीति वैशम्यमुच्यते तदे-
तद्वह्नि-प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यं । न च प्रतिबन्धकाभावस्य
वह्निविरहकरादावपि सत्त्वात् साक्षात्सम्बन्धानमस्तीवेति वाच्यम् ।
अधिकरणविशेषनियतप्रतिबन्धकविशेषस्य कारणान्तरे अभाव-
सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धेनाधिकरणविशेषविशेषितप्रतिबन्धकाभावकारणमस्य
आद्यसाध्यतया तादृशफलास्य समवधानं परम्परामन्वयेनैवेत्यवस्था-
भूयमान् तथाच दृढत्ववदिदमवच्छेदकं अस्तित्वरूपेराह, ‘किञ्चेति,
‘यस्मिन्निति, कार्यजनक इति शेष’, तेन अस्योपधानवत्यां यथा

सत्यपि यदभावात्कार्याभावः तस्य कारणत्वमायाति
 न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि कार्यायोग्यवच्छेदः
 कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वम् । तच्च सहकारि-
 विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहित-
 दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्वर्त्मव-
 गम्यैव नियतपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तदवच्छेदकं
 दण्डत्वमिव । सहकारौ तु न तथा । ननु मा भूदर्था-

यक्तौ सत्यामपि यदभावात्कार्याभावः न तदवच्छेदकमित्यर्थः,
 अतोदाघोपहितवज्रावेव प्रतिबन्धकमलासलयोः समवेनावच्छेदकत्वं
 दण्डदृढत्वमलासत्त्वेनैकवेति घटोपहितदण्डदृढत्वाभाव एव नेति
 दृढत्वेनैवान्यद्वानुविधानमिति तदवच्छेदकत्वेवेति भावः । उक्त एव
 नियमे विपक्षवाधकमाह, 'न हीति, तथातिकार्यार्थिनः कारणे-
 ऽप्रवृत्त्यापातादिति भावः । 'किन्त्विति इतरमन्वे कार्याभावनियम-
 सादवच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते तु दृढदण्डत्वस्याभावच्छेदकनापाते
 व्याप्तिरूपनियमघटे दृढत्वस्य व्यर्थत्वादिति भावः । 'अन्यथेति
 कार्यायोग्यत्वादेः कारणत्व इत्यर्थः, दृष्टापत्तावप्रवृत्त्यापत्तिरूपेति
 स्यात्तथं । नपेवं दण्डत्वमपि सहकार्यैवामु नावच्छेदकमित्यत आह,
 'यच्छेति यदि दण्डत्वापदे दण्डहेतुतायहमदा तथा प्रवृत्तापि न
 सैवं, किन्तु तदादायात्यवयवं तदवच्छेदकमित्यर्थः । न सैवं दृढत्वं
 नावच्छेदकं स्यादिति वाच्यम् । अश्रमिदारा शत्रुविधानं दण्ड-

यतिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् तथा हि स्थिरो-
 ऽवयवी जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्याहृत-
 भावभूतधर्मवान्^(१) जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तौष्ण-
 कुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेः दाह्यासंयुक्तवह्नवच्च प्रति-
 बन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्त्तित्वेन तदतिरिक्ता-
 तौन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतु-
 जन्यत्वेन नाजनकदशाव्याहृतत्वं तथाप्युद्भवविशिष्टा-
 यास्तथात्वम् । यदा धर्मोऽतौन्द्रियत्वं विशेषणम् । न
 च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटित-

येति तादृग्दण्डस्यैव नियतपूर्ववर्त्तिताग्रह इति तदवच्छेदकमतएव
 न वैपरीत्यं विवक्षितविदेकेन एकधर्मिजनकत्वस्यैव दार्ढ्यतया
 घटकत्वस्यजनकत्वात् । न चैवमन्यं प्रतीति न्यायेन दण्डस्यान्यथा-
 सिद्धितापत्तिः, अनामुदासीनमित्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वादिति दिक् ।
 'स्थिरोऽवयवीति मण्डादिममवधानमात्राधीनाजनकत्वाव्यवहितकाले
 मण्डाद्यमवहितो वह्निरित्यर्थः, तादृग्विशेषणस्यैव प्रत्यक्षगन्ध-
 नार्थत्वेन स्थिरोऽवयवीत्युक्तं, अवयवी योग्य इति धावत्, अन्यथा
 वह्निसस्य परमाणवदन्त्या अवयवीति व्यर्थं स्यादिति भावः ।

अनु यावच्चनकदशाव्याहृतत्वं न मण्डाद्यभावादिनियतकिञ्चिद्भा-
 वत्त्वं संयोगकापीत्यस्वरमादाह, 'यदेति, न चैवं भावभूतपद व्यर्थं,
 अभावस्यानुपपत्तिगम्यत्वेन भट्टनये तस्याप्यतीन्द्रियतया तदुपादानात्

(१) अजनकदशाव्यावर्त्तकभावभूतधर्मवानिति ख० ।

कुठारे विलक्षणच्छिदाकार्यबलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्व-
सिद्धेः । अथवा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूला-
तीन्द्रियाद्विष्ठधर्मसमवायौ जनकत्वात् आत्मवत्,
अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्कारावि-
षयत्वं वा, परस्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिष्वक-
जन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगा-
द्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादि-

गुरुनयेऽपि दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणायोपादानमिति
भावः । 'कार्येति कार्यानुकूलताद्रूप्यसिद्धये, अतएव कार्यपद-
स्वकार्यपरमत एव च ऐतौ जनकत्वमपि तज्जनकत्वमन्यथा
व्यभिचारापातादिति, अतएव चायेऽर्थान्तरगद्गा दाहे कार्य-तद-
भावात्, अदिष्टपदमदृष्टवदात्मयोगेनातीन्द्रियपरमुष्णार्श्वेऽर्थान्तर-
वारणाय समवायपदमप्युक्तक्रमेण मष्णाद्यभाववारणयेति भावः ।

ननु हेत्वादिरन्यतरसिद्धेऽपि प्रसाधाङ्गकत्वाच्च तु माध्यमपि
तथा तदप्रतिबन्धनार्थमेवोक्तप्रयासेन अन्यस्यापि तत्साधकत्वाप्रसिद्धि-
साधकतया प्रकृततुल्यादित्युभयसिद्धमतीन्द्रियत्वं निवृत्तमशक्य
अन्यतरसिद्ध्या केयासिद्धं दूषयति, 'परस्वमिति, व्युत्क्रमेण चङ्गम-
भौयन्तेनाद्यस्य न स्वप्नमिति श्रेय न परस्मतीत्यर्थं, 'तथापीति, यद्यपि
संयोगादिजन्यज्ञानपञ्चकविषयकत्वमनुगतमस्त्येव तथापि कृटायेच-
येकाभावस्य क्षणत्वात् तद्गर्भमेव माध्यमुक्तम् । 'वमप्येति, यद्यप्येवमुभय-

सिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावा-

मतमुक्तं उभयेति यद्यप्येवमुभयमतप्रसिद्धावन्वतरसिद्धव्यर्थविशेषणता
 तथापि साधे व्यर्थविशेषणतार्थान्तरं हेतुव्यर्थविशेषणताधिकवस्त्वमिति
 प्राचीनमतेन प्रयोगात् । वस्तुतस्तु साधे व्यर्थविशेषणता न दोषः
 हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरु-
 ण्यवच्छेदके सुवृत्तादधिकरणगौरवस्यादोषत्वात् सघाविव गुरु-
 ण्यधिकरणे सत्यां सामर्थ्यामभावगृहादन्यथा तथाभूतावच्छेदकत्वा-
 भावेऽगृहीते विशेषणे तथाभूतावच्छेदकत्वगृहे व्यभिचारित्वापत्तेः
 हेतौ तु नीलधूमत्वादि नाधिकरणकोटौ किन्तु अवच्छेदककोटा-
 विति व्यर्थविशेषणता भवत्येव । न च वीजसाम्यादुभयमपि दोष-
 इत्यनेन विरोधः, अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिरेव शक्यतेति मताव-
 हधेन तदभिधानात् तत्र हि साध्यवतोऽन्योन्याभावप्रतियोगितया
 साध्यत्वावच्छेदकोटिप्रवेशादुभयगर्भेव व्याप्तिरनुमितिहेतुरित्युक्त-
 मेवेत्यन्यत्र प्रसक्तानुमानादौ मुख्यत्वं सर्वमिति । नन्वन्यतरत्वं प्रत्येक-
 मावनिष्ठमित्यत्र आह, 'अन्यतरत्वमिति, तदन्यान्यत्वञ्च संयोगत्वा-
 धराच्छ्रजनकत्वान्नाशयत्वं, यथाश्रुते संयुक्तममवायादौ समवाय-
 गर्भतया संयोग-समवायान्यान्यत्वेन पञ्चग्रहणं विरुध्येत । किञ्च पूर्व-
 वदुभयमतसाधारणानुपपत्तिरात्ममनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि
 जनकत्वात् संयोगत्वादि च विषयविशेषणयोगत्वादि वक्तव्यं अन्यथा-
 द्दामनसंयोगस्यापि संयोगत्वेन जनकतयोक्तविरोधापत्तिः । न च
 विषयपर्यन्तविशेषणे संयोगत्वस्य विशेषलपर्यन्तविवक्षा न युक्तेति

तौन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च बह्वौ स्थितिस्थापके-
नार्थान्तरं, तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्म-
संयोगेन वेत्त्यत्तेः न चात्मत्वं नित्यत्वं वेत्पाधिः । स्पृशैक-
त्वादिमति ह्यणुके साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डी-
भूतो वह्नः दाहानुकूलादिष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवान्
दाहजनकत्वादात्मवत्, न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य

वाच्यम् । मनोगोचरयोमिप्रत्यक्षस्य संयोगजन्यतया मनसोऽतीन्द्रिय-
त्वानुपपत्तेरिति भावः । 'तस्येति उक्तसाक्षात्कारविषयत्वस्येत्यर्थः,
तस्याधिकरणरूपतया संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव यहादिति भावः । यद्वा
'तस्येत्यनन्तरमतिरिक्तस्येति शेषः, तथाच पूर्ववदेव संयोगादिप्राज्ञ-
नमिति भावः ।

केचिद्भावातीन्द्रियत्वमित्यनन्तरं दोष इति पदमध्याहरन्ति,
तेनाभावातीन्द्रियत्वेऽपि न कापि क्षतिरित्यर्थः, 'तस्मात्सिद्धेः' अती-
न्द्रियत्वस्य लक्षणासिद्धेः, अपि तु प्रकृते अतीन्द्रियपदेनेदं विवक्षितं
तेनाभावातीन्द्रियद्वारमवायपदं साधे उपात्तं अन्यथा स्वमतेन
भङ्गनयेऽभावातीन्द्रियत्वेऽपि न्यायमये तस्यातथात्वेन तद्द्वारकमवाय-
पदगर्भमाधनन्दतरामिद्धं म्यादिति वदन्ति ।

ननु यदि कार्यमामान्यगर्भं माथं तदा न्यतिस्थापकेनार्थान्तरा-
गद्वा दाहलक्षणविशेषकार्यगर्भं तच्छूद्रापि नेति तथैवानुमानमाह,
'यदेति अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादित्यर्थः, न चादृष्टपदेनैव तद्वारित-

दाहानुकूलत्वेनादृष्टे साध्याव्यापकत्वात् । अथवा कर-
वह्निसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जन-
कत्वादात्मवत् झणुकवच्च । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः,
झणुकैकत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रति-
बन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितो दाहा-
जनको वह्निः जनकदशावृत्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्म-
शून्योऽजनकत्वात् कुण्डकुठारवत् । यद्वा तथाभूतो
वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः

मिति वाच्यम् । अद्विष्टपदस्याव्याप्यवृत्तित्वात्कलात् । न चादृष्ट-
ताभावेन कार्यवाभावाभावाच्च तदनुकूलमिति वाच्यम् । अदृष्टस्य
तज्जात्यतया स्वस्वव्याप्येतरसमवधाने कार्यवाभावव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वसत्त्वकार्यवाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्ववत्त्वत्वा-
दिति भावः । 'कार्यानुकूलेति स्वकार्यानुकूलेत्यर्थः । 'न चात्मत्व-
मिति, दाहजनकत्वरूपसधर्मत्वावच्छिन्नसाध्याव्यापकमिति शेषः ।
उद्धसाध्यापकमाह, 'द्रव्यत्वमिति, 'झणुकेति । न च तद्विष्टस्यैक-
त्वादेरनुकूलस्यतीन्द्रियताभावात् तत्र साध्यमेव नास्ति कथमेत-
दिति वाच्यम् । धर्माश्रयाविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य च तच्चि-
ह्न्यसमवायाश्रयतात्मकतया समवायिझणुकमादायेव तत्र साध्यम-
त्वादिति भावः । ननुनुकूलत्व चक्षुवच्छेदकत्व तदा दृष्टान्तासिद्धिरथ
जनकत्व तदा शक्यं तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इत्युभयसाधारण तदाह,

दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च
कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारण-तदवच्छे-
दकसाधारणं, हृददण्डत्वेन कारणत्वे हृदत्वाभावादपि
कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं विनापि
उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् ।
यदिच सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भ-
मात्रादेव व्याप्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्धानन्तरं तेनैव
हेतुना साध्ये शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्त-
दाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्त-
प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनानन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः द्विती-
यादितादृशधर्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव
जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्,
हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यदि
ईश्वरानन्त्यवत् न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम्, तद्वेधात्
कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन

‘अनुकूलतयेति यथाप्येतत् तद्योक्तं । नन्वनुकूलतर्कां न प्रयोजक
प्रतिकूलतर्काभावस्तु प्रयोजक एव, तथाचानन्ततादृशधर्मोकार एव
प्रतिकूल इति प्रवाहोमास्तु शक्तिस्तु मिथ्ययेवेत्यदुर्घोषान्तरमात्रं,

द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः ।
 एवमजनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावभू-
 तत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य सम-
 वाधिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला
 शक्तिरपरा समवाधिकारणे मन्तव्या । एवं सापि सम-
 वाधिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यन-
 वस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपाद्योग्य-

‘अपि चेति, यद्यपि निमित्तकारणे शक्तिरस्त्वेवेत्यनवस्था तथाप्ये-
 काधिकरणकालान्तराशक्तिरूपानिष्टप्रसञ्जनाय समवाधिकारणप-
 र्यन्तपक्षेण । यद्यपि प्रामाणिकतयैवमनवस्वोद्भूतं शक्यत एव तथा-
 प्यन्येदकीभूतयत्कावापन्नायां कार्याशक्तिरुत्पद्यत एवेति प्राक्
 शक्त्यन्तरे शक्त्यन्तरशक्तिमिद्धिरिति नूलभूतप्रथमानुत्पत्तौ
 नैकापि स्यात् वा बहुजापि स्यादिति मन्तव्यं । एतच्च कार्यशक्तिपक्षे,
 यदिच नित्यैव शक्तिस्तदा प्रतिबन्धकत्वज्ञेयं दाक्षार्पितः । न
 चोद्भूता वा तदा नेति वाच्यम् । उद्भूतत्वमपि नित्यं यदि तदेव
 शक्तिरूपेऽभिचिन्तां किमन्तर्गडुना नित्यशक्तेति श्चेदम् । ननु
 भावमात्रकार्यस्य समवाधिकारणजन्यत्वं न परीमन्वते समवायस्य
 भावकार्यस्यापि तथाभावादित्युक्तयुक्तेः स्यात्तथादिकलेनात्पन्नाश्च,
 ‘किञ्चेति, यद्यपि द्वितीयमे मानसाधारणमिदं दूषणं तथाप्यजन-
 कत्वगर्भ-तदगर्भाभ्यां कोटिद्वयं विभज्य प्रथमानुमानपदं प्रथमकोव-

त्वम् वद्भौ कुठारे च तद्भावात्, किन्तु कार्यानुप-
 धानम्, तथाच तदनुपधानदशायामपि वद्भौ शक्तिः
 कुठारे तैक्षण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च लौहविशेषा-
 णामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमिति नातीन्द्रिय-
 तैक्षण्यसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्व-
 मुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषक-

नुमानपरत्वेनोभयपरं द्रष्टव्यं । यदा बाधात् तत्र स्फुट एव दोषः
 किमन्येनेति तदपहारेषेदं प्रथमपदं । यद्यपि चोद्भूतत्वविशिष्टा-
 शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेरिति पूर्वपक्षे कष्टकोद्धारः स्फुट एवास्ति
 तथापि नित्यानित्यकल्पेन पूर्वोक्तोद्भूतत्वे मानाभाव इत्यवष्टम्भेन
 इदमुक्तमिति भावः । अतीन्द्रियगर्भं साध्ये बाधोद्धारं प्रागुक्तं
 दूषयति, 'लौहेति । ननु जातिविशेषोऽपि स्फुट इति कार्य-
 विशेषव्यङ्ग्यतया कार्यविशेषोच्चेयत्वात् शक्तेरकस्य एव स इति
 विनिगमकाभावः यतश्चादोषमुपेक्ष्य तदनुमानमग्रिमं, प्रथमाधिम-
 चतुष्के दोषान्तरमाह, 'अग्रिमिति, अत्र प्रथमदये चरमे च कार्य-
 पदं साध्यत्वं यदि बन्धिकाव्यं परं तदा स्थितिस्थापकवति पार्थिवे
 साध्यासत्त्वेन साध्यव्यापकत्वमस्तीत्यनेनापार्थिवपक्षमावच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकत्वाभिसन्धानेन वा चतुर्विध्युक्तं, अन्यथा शाखादौ यथायुते
 साध्याव्यापकत्वस्य तत्र चिद्व्यापत्तेरित्यवधेयम् । ननु प्रयोजकत्वेनैव
 तुल्ययोगक्षेमत्वमन्यथा तर्कमत्वे चोपाधिमन्देहानवकाशादित्यप्रयो-
 जकत्वस्य प्राक्प्रवृत्तोऽप्युद्भावनेनार्थाचिन्नापुनस्कमिति सदित्यसुख्यम्

त्वात् । अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-
प्रसिद्ध्या नान्वय-व्यतिरेकी । न च जनकत्वाभावस्य शक्ता-
वेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात् । न च गुरुवचनपर-
म्परात एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, त्वन्नये सिद्धार्यस्यां-
प्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसङ्ख्यायां साध्यजनकत्व-व्यति-
रेकयोःप्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः
प्रत्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन

दोषान्तरमाह, 'अपि चेति, 'अप्रत्यक्षाया इति । न चाप्रत्यक्षतया
प्रत्यक्षतोऽन्यथादिर्मां शक्यतां भगान्तरेणैव शक्यतामिति वाच्यम् ।
भगान्तरं हि न शब्दः सिद्धार्यानुमानमपि शक्तिशब्दात्तुमानस्य
जनकत्वाभाव एव पर्यवसानात् । न हि जनकत्वाभावमन्तरेण का-
र्यानुकूलातीन्द्रियाभावानुमानं, जनकत्वमत्वे तस्यावश्यकत्वात् । न च
तदनुमानं साध्य-साधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण । न च बहु-हस्तदुभय-
व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना, तदुभयाभावस्य साध्य-साधन एवेति साध्य-
साधनव्याप्तिग्रहे तदभावव्याप्तिधीः तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधी-
रन्योन्याश्रय इति भावः । एतेन जनकत्वाभाव आकाशपरिमाणादौ
प्रसिद्ध इति यत् केनाप्युक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । न हि तदिरहः कापि
मध्यमे; तस्य सूप्रत्यक्षजनकत्वनिधमादित्यतीन्द्रिय एव वाच्यः
तथैवमेवान्योन्याश्रयमत्त्वादिति । 'एतेन पण्डेति, न च परार्द्धसङ्ख्या-
पण्डापूर्वयोः सन्नर्धमजनकत्वादेव नाजनकत्वमिति वाच्यम् । तस्मिन्ने
अर्धसाधिकरणादिरूपतया तेषां तज्जन्यत्वादिति भावः ।

पण्डापूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता । स्यादेतत् तृणारणि-
मणीनां बह्वै कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम् एकजा-
तीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनियमात् । बह्ववान्तर-
जातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेत् । न ।
बह्विजातीयस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय
कार्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणि-
मणिप्रभवबह्विषु अवान्तरजातेरनुपलभवाधितत्वाच्च ।
यच्च च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीप-दारुदहनादौ वैजा-
त्यमनुभूयते तच्च कारणेधेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति ।

ननु मा भूत् केवलाश्रयितयोक्तानुगमनं शक्तिसाधनं किन्तु
वृणादिस्रलेऽवच्छेदकत्वेन शक्तिमिद्वानन्तरं बह्विनिष्ठदाहादिकारण-
तावच्छेदको धर्मः शक्ति कारणतावच्छेदकत्वात् वृणनिष्ठतादृश-
धर्मवदित्यनुमानात् शक्तिः सिद्धोदित्यभिसम्भिना वृणादिशक्तिं
साधयति, 'सादेतदिति । ननु वृणादिनिष्ठैका शक्तिस्तदा यदि
सा नित्या अनित्यत्वे गौरववैपरीत्यं नित्यता च न सम्भवत्येव
प्रागुक्तवदित्यस्तरसादाह, 'वृणेति, तथाच प्रतिव्यक्तिशक्तिस्त्रीकारेऽपि
न दोषः प्रामाणिकत्वाद्गौरवस्येति भावः ।

ननु कार्यवैजात्यमेकच कारणभेदेन कृतमित्यत आह,
'प्रदीपेति, तत्रानुपलब्धिबाध एव नास्तीति भावः । ननु

किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्पामेवं तत्रभव-तत्र-भवेष्टपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैकोवृश्चिकः, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्टेककार्य-शक्तिसमवायान्न कार्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावात्तदभावः ज्ञाप्यनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीय-शक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्नि-वृश्चिकादावेशमेतत् । निरूपितनियतवज्रादिकारणक-धूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्ये-ऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वज्रावान्तरजातेर्ग्रहवह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धू-मावान्तरजातिग्रहे भविष्यतीत्यप्याशङ्कित । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्द्रक्षार्यं वह्नौ जातिविशेषं एव कल्पयत इति, तन्न, वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्द्रक्षार्यं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् ।

कारण्यज्ञैव जातिः कार्यं इत्यरुचेर्दीपान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

यथा चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां वृण-फुत्कारयोः परस्पर-सहकारित्वं तथैव तच्छक्तयोरपि परस्परसहकारित्वेन वञ्चानुकूलत्वं तथैव कार्य्यदर्शनात् । एवं वृणारणि-मणि फूत्कार-निर्मन्थन तरणिकिरणानां वञ्चानुकूल-शक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण वृणादेव निर्मन्थने-नारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैमण्येरेवाशुभ्यत्तिर्न तु मणि-फूत्कारादिभ्यः, मणि फूत्कारशक्तयोः परस्पर-सहकारित्वविरहात् ।

यत्तु वृण फूत्कारादिस्तोमचये विशिष्टे शक्तिरिति, तन्न, वृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति उच्यते, वृणारणि मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्देन प्रतिव्य-

‘तथैव तच्छक्तोरपीति । नन्वेककार्य्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्ना परस्परसम्बन्धन कार्य्यजनने तन्न तथाच वञ्चितावच्छिन्न प्रति कार्य्यजनकतावच्छेदिका या शक्तिस्तदवच्छिन्नसम्बन्धन वृण-फूत्कार-वृणारण्येव परिणमति नैव सकारिनियम’ स हि फलविरोधेन निर्वहति स च कार्य्यतावच्छेदकभेद इति सहकारिनियमादेव कार्य्यदेशत्व । नन्वेकशक्तिमत्त जनकस्येति, मैव, वृणादीना वञ्चि-त्वावच्छिन्न प्रत्येकशक्तिमत्तेन फूत्कारादीना वृणजन्यवञ्चितावच्छि-न्न प्रति जनकत्वेनैव शक्तिमिद्धि-सहकारिनियमयोर्दयोरणु-पपत्तेरिति भाव ।

एकदेशमत निरस्तति, ‘यन्निति, ‘प्रतिव्यक्तीति । ननु नित्यता-

क्तिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवम् तावद-
नन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्न्यक्तिषु जातिकल्पने लाघव-
मिति तदेव कल्पते । न च जातौ योग्यानुपलब्धि-
बाधः, गोमय-वृश्चिक प्रभववृश्चिकयोरौपनीलत्व-कपि-
लत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनाना-
वह्न्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्या-
वृत्तानुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वेनापा-
धिना सैति चेत् । न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्यज्ञ-
जातिविषयत्वमियमात् ।

पक्षे न गौरवमिदमिति नित्यैव माद्यु । न च प्रतिबन्धेऽपि
दृणाद्वाहापत्याऽभित्यलं वाच्यमिति वाच्यम् । लङ्कारणतामुप-
जीव्य प्रतिबन्धकल्पनेत्युपजीव्यप्रथमकृतप्रतित्यक्तौ सत्यामपि प्रति-
बन्धे फलादर्शनेन तद्गतोद्भूतत्वादिकल्पनात् । न ह्युत्तरकालीनोप-
जीवकानित्यधर्मान्तरकल्पनयैवान्यथाभिद्धिरुपजीव्यां प्रथमकृतां प्र-
क्तिमपवदतीति । मैवम् । शक्तिर्दुपजीव्या प्रतिबन्धककल्पने न तु
तच्चित्त्यलमपि, तत्कल्पनां विनापि प्रतिबन्धादिकल्पनादिति
भावः । 'जातीति, न च कारण एवैका जातिः कस्यतामिति
वाच्यम् । शिलात्वादिना सद्भ्रमसद्भात् इति भावः । उक्तयुक्त्वा
प्रमाणान्तरबलादेवातिरिक्तजातिमिद्धौ तदवच्छेदकत्वकल्पनात् तद्-
दृष्टौ च मणिजन्यव्यावृत्तफूलकारजन्यत्वलक्षणानुगतबुद्धिरित्यर्थः,
'बाधकमिति, फूलकारस्य वज्रित्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वे प्रागुक्त-

न च गोमय-दृश्यकप्रभवदृश्यकपरम्परायामनु-
गतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यदृश्यकप्रभवदृशिकेषु दृश्य-
कप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवान-
वयवस्तत्संयोगः सेवनादिय कारणाणि । न च दृशा-
दिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विघ्नेपसामग्रीमादा-

युक्त्वा मणिसमवधानेऽपि कार्य्यापत्तिं दृष्यजन्यत्वेन जनकत्वे गौरव-
मेवेति फूत्कारजन्यतास्याहकमेव साधवषट्कृतमवान्तरजाति कल्प-
यति सैव फूत्कारजन्यतावच्छेदिका दृष्यजन्यतावच्छेदकत्वेन दृष्टानु-
गतधौकारणं न दूक्तोपाधेरुक्त्वाधवेन जातेरावश्यकतया उपाधे
सत्प्रतीतावतत्त्वत्वादिति भावः । एतेनेदमपि निरस्तं कार्य्यताव-
च्छेदकाननुगतमप्यादोषतया तत्तद्वह्निलमेवावच्छेदकमस्तु किमनु-
गमेनोपाधिना जात्या येति साधवषट्कादेव बाधकाभावेन काला-
नारजातिसत्त्वाच्च । अतएव तत्तद्बुध्यधंसादौ कार्य्येऽनुगतमवा-
प्यादिनाग्रजन्ये तत्तद्भ्रुकिलमेवावच्छेदकमिति सिद्धान्तसत्त्ववान्तर-
जातिर्भवति । तदयं सच्चिन्नविभागो यत्र जातिः प्रमिता यत्र वा
साधवेन कल्पमानाया बाधकाभावस्तत्रोभयत्रावान्तरजातिरवच्छे-
दिका अन्यवाननुगतो धर्म इत्यवधेयः । 'गोमयजन्मेति, कार्य्यवेजा-
त्येन विजातीयकारणकल्पनं न तु कारणवेजात्येन विजातीयकार्य्य-
कल्पनमिति भावः । न हि वह्निमात्रस्याकस्मिन्काले, प्रागुक्तं तदु-
द्धरति, 'वह्निमात्र इति, दृष्यरूपादौ प्रसिद्धं तदभावस्य मणिसन्धे
सुषुप्त इति तदवच्छेदेन मणिसन्धेन यादवमिति हेतुन्तरमाह,

यैव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतर-
कल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् ।
अथारणि-मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्नि-
व्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्रैव
स्तोमे तदितरसकलहेतुसमवधाने^(१) तृणान्वयेऽवश्यं
वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणा-
दिकारणताग्रह इति चेत् । न । तृणं विनापि वह्नि-
रिति ज्ञाने सति वह्निनियतपर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् तृणाजन्ये^२ वह्नौ मण्येः कारणत्व-
ग्रह इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च ।
न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योऽन्याश्र-
यात् । यत्तु यच्च कारणताग्राहकं नास्ति तच्च व्यभि-

‘वह्नौति, व्यभिचारेण तृणाजन्यत्वं प्राप्नोति वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव
मण्यजन्यत्वग्रहो वाच्यः यच्च न सम्भवति व्यभिचारादेवेति भावः ।

ननु तृणस्य विशेषं प्रति न व्यभिचार इति विशेषमाशङ्क्यं
तत्रिषेधति, ‘न चेति ।

---

(१) तदितरहेतुसकलसमवधान इति य० ।

चारस्तद्ब्रह्मपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्व-
वर्त्तित्वाभावग्रहे तद्ब्रह्मस्यासम्भवात् अभावप्रमायां
भावज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठ-
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृ-
णनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्ने-
र्वा अकार्याकारणव्यावृत्तं रूप परिच्छिद्यते न तु
तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्व वा, तद्योभयथापि
सम्भवति वह्नित्वेन कार्यतया तदनुकूलशक्तियोगित्वेन
च "तृणादीनां कारणतया वह्नित्वाद्यान्तरजाति-

'उक्तेति, अन्यय व्यतिरेकौ द्वौ नियतान्वयश्चेकदिति विनाद्-
वञ्जवचननिर्देशे । 'अकार्याकारणेति कार्यं कारणभाव इत्यर्थः ।
न च उक्तव्यभिचारज्ञाने जाते कथमन्यभिचाररूपनियमगर्भ-
हेतुतापह इति वाध्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वावच्छिन्नहेतुतामायाति
वह्नित्वाश्रये तृणत्वाश्रयव्यभिचारापहणात् तृण वह्निजनकमिति
तदाश्रययोर्हेतु हेतुमद्भावपहण्ट स्यादेव गद्गाद्यान् विना अश्रमे-
धात्सुगं इति जानत "सुगंजनक गद्गाद्यान्मिति श्रुतिवाक्य-
जन्यज्ञानवत्, अत एवाह न तृणत्वेन हेतुत्व वह्नित्वेन कार्यत्व

विशेषेण कार्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव ।
अथ तृणारणि-मणीनामभावत्रये न कार्य्य अभाव-
धयाभावे कार्य्यमिति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामभाव-
त्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभि-
चारः अभावाभावस्य^(१) भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत्,
अभावत्रयाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव^(२)
उत तृणादिप्रत्येकमेव, आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति

वेत्यन्वया कार्य्य कारणभावाग्रहेण हेतुत्वं कार्य्यत्वं वेति सामान्यत-
एव प्रतिषेधेत । न चोक्तज्ञानस्य हेतु हेतुमद्भावविषयत्वं अनुभव-
विरुद्धमिति वाच्यम् । तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यताश्रयत्वादे-
रेव कार्य्यकारणभावत्वात् । न च कार्य्यतावच्छेदकत्वज्ञानं कार्य्य-
तावद्विषयमेव नेति वाच्यम् । तद्वच्छेदकत्वस्य तदाश्रयमात्रवृत्ति-
तार्थकत्वात् कार्य्यतावच्छेदकत्वविषयत्वे कार्य्यताश्रयत्वविषयत्वनिय-
मात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणतामतियोगिककार्य्यताश्रयत्वं गृह्यत-
इत्येव कियतां, अधिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतोऽवच्छेदकत्वगर्हं
विनानुपपत्तेः सामान्यतोऽदृष्टावतारे सत्येव परिशेषावतारादिति
भावः । 'किं तृणादीति अभावत्रयप्रतियोगिकव्याप्त्यवृत्तिप्रति-

(१) अभावाभावत्वहेति ख० ।

(२) किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एवेति ख० ।

किमायातं तृणादिकारणत्वे । द्वितीये तृणस्य नारण्य-
मण्यभावाभावत्वं तदुभयत्वापत्तेः । एतेनाभावत्रये न
कार्यं तदभावे कार्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तृणादि-
प्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् । स्यादेतत्, मा
भूत्सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथाहि व्रीहीन्
प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः
प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिसिद्धम् । स त्रीहिसम-
वेतो न वेति संशये त्रीहिनष्ट एव वाच्यः कथ-
मन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ

योगिताक इत्यर्थः, 'नारणीति सकलसाधारणैकानुगतधर्माभावात्
प्रत्येकपर्यवसाने स एव दोषः इत्यर्थः, पूर्वमन्वयव्यतिरेकावच्छेदक-
धर्मणैव तेनैकत्वमित्युक्तं इदानीन्तनरूपेणान्वयाद्यनुविधानं कार-
णतादृशत्वादिनेति विशेष इति भावः । वस्तुतस्त्वेवमनुगतधर्मण
जनकत्वे फूत्कारेण तृणादेरेवेत्यादिमहकारिनिघमानुपपत्तिः अत्र-
न्यत्रातीयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकसमवधानेनैव फलोत्पत्तिः । न च
तृणजन्यवद्गौ फूत्कारो जनक इति वाच्यम् । गौरयेण जाती
समभवन्नामुपाधेरनवच्छेदकत्वात् । तस्मात् फलविरोधमन्तरेण मह-
कारिनिघमानुपपत्तिः स एव तृणादीनामन्योन्यवित्रातीयं जनकत्व-
माक्षिपति तत्र जनकवैजात्यमिति नेच्छानुगतं हेतुतावच्छेदकं ।
अत एव तृणाद्यन्यत्वेनाण्यनुगतेन जनकत्वमपास्तमिति मद्दुपः ।
उभयसिद्धतामेव व्यवस्थापयति, 'कषमिति, तदेवामिदुमित्याशङ्कते,

विनियोगः, न च मन्त्रादिसद्वृत्तत्वमेव व्रीहिषु
 विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् । ननु कथं प्रोक्षित-
 स्यैवावघातादावन्वयः “व्रीहीनवहन्तीति श्रुतेस्तन्मा-
 त्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ “व्रीहिभिर्भजेत ” “व्रीहीन्
 प्रोक्षति ” “व्रीहीनवहन्ति” “पुरोडाशैर्भजेतेत्यत्र
 यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवा-
 नुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहिणां
 तथावघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बा-
 धकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्,
 व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात्,
 अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिक-
 ल्पने गौरवमिति चेत् । न । तर्ह्येकस्य द्वयं यत्र
 प्रोक्ष्यं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे यत्र रूपं
 तत्र रस इतिवत्, तथाच प्रोक्षणस्य शब्देन काला-
 न्वयमिति, ननु प्रोक्षिता इत्यत्र प्रोक्षणध्वंसस्य प्रतीतिः किं प्रोक्षण-
 ध्वंसजनकतायां तात्पर्यमथवा पूर्ववर्तिता प्रोक्षणस्येति शब्देहे विनि-
 गमकमनुमानमाह, ‘प्रोक्षणस्येति । न च ध्वंसहेतुतावादिनस्तदर्थमुपा-
 दीयमानत्वमभिद्धमिति वाच्यम् । तदर्थमुपादीयमानत्वेन विधीय-
 मानत्वस्य विवक्षितत्वात् उपादानपदस्य विधिवचनत्वात् तथाच
 तत्कथन्नाप्रवृत्तविधिप्रतिपाद्यत्वादिति पर्यवसितं । अस्ति च “व्रीहि-
 भिर्भजेतेति श्रुत्यन्तरं कथमेतदित्याकाङ्क्षायामवहन्तीतितत्कथ-

न्तरकार्यजनकत्वावोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमति-
शयकल्पनम् । “प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय वस्यन्ते”
इति वाक्यशेषात्प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणतावोध-
इति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र
भूते क्लानुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहावघातान्वयः,
तथाचावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमि-
ति । नैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकम् प्रमाणतस्तद्-
र्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत् । न चासि-
द्धिः, अप्रोक्षितेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्ष-
णोपादानात् । न च व्यापारं विना तथा सम्भवति ।
न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः, प्रतियोगिनोऽहेतु-
त्वापातात् । अन्यथा यागादावपि^(१) तथा स्यात् ।
फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावा-
देव भविष्यति । न च प्रोक्षणेऽपलक्षिता व्रीहयस्तथा,

कार्या प्रोक्षणविधिप्रवृत्तिप्रत्ययाद्दीर्घमेव विनिगमक वाक्यशेषस्य
पूर्वभावबोधन इति भावः । वस्तुतस्तु प्रोक्षणीतिविधिना प्रोक्षण-
हेतुताप्रतीते वाक्यशेषादपि तद्हेतुत्व प्रतीयते न ध्वंसमिति न
हेत्वमिद्विरिति भावः । ‘प्रतियोगिन इति, यथा चैतत्तथा वक्ष्यते ।

---

(१) यागादावपि इति ख० ।

निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात्, कुरुणा श्लेषमि-
 त्यत्र तु कुरुज्ञानस्यैतद्व्यावृत्तश्लेषव्यवहारजनकत्वं न
 तु कुरोः । अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वैव स्वर्गं फलित-
 ष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तवि-
 शेषगुणजन्यम् जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्नि-
 र्मितश्रमवदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरौघैरदृष्टजनकत्वा-
 भिमतैर्ज्ञानेच्छा-प्रयत्नैः सिद्धसाधनात्, तस्मात्प्रोक्षेणा-
 दयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभावि-
 कार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् याग-
 चिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमानाधि-
 करण इति ब्रौह्मिनिष्ठ एव तेन तत्समवहितत्वं ब्रौहेः
 साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च ब्रौहिणा साक्षात्सम्ब-

‘आद्येति प्रायेणव्यवहितकालवृत्तौत्यर्थः, ‘भोगेति । यद्यपि ज्ञानज-
 नकत्वस्यैव सामर्थ्यं धर्मविशेषणता तथापि कश्चित्सुखी कश्चिदुःखी-
 त्यादिवैचित्र्यानुपपत्तिरदृष्टं विनैति तर्कसूचनाय विशेषणोपादानं,
 तन्निमित्तेत्युपलक्षणं तद्भोगसाधनेत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यं, अन्यथा
 साधनवैकल्यापत्तेरिति । ‘भावभूतमिति, अचातिशयघादकमेवोक्त-
 युक्तवृत्तेन भावभूते पर्यवस्यति । यद्वा तथैव साध्यं कर्तव्यं यथाच न
 साध्ये धर्मविशेषणता तथाकृतमधस्तादिति । ‘फलैति फलोपपादकस्य
 फलसमानाधिकरणवैचित्र्यादित्यर्थः । ननु लाघवं न विनिगमकं

न्याभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षाद्ब्रीहि
 समहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यत्तत्फलार्थितया क्रियते
 स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जन
 यति यथा याग-चिकित्से । अथ प्रोक्षण पुरुषसम-
 वेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति
 विहितत्वात् यागवत् अन्यथा विधिविरोधादिति
 चेत् । न । ह्यपि-चिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयो-
 जकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । स च प्रति-
 ब्रीहि नानैव । न चैवमेकब्रीहिनाशे फलानुद्यस्ता-
 वत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम् । सस्कारत्वेन प्रयो-
 जकत्वे किञ्चित्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसम्भवात् ।
 अस्तु वा सकलब्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रीहि-
 नाशे तन्नाशपत्तिः, किञ्चिदाश्रयनाशस्य दृक्षादाविव

उभयपक्षत्वात् यथा फलमामानाधिकरण्ये शक्यौ साधव तथैकले-
 नापुत्रं इत्यस्तरमादाह, 'किञ्चेति, प्रोक्षण ब्रीहिसमवेतातिशयजनक
 तद्विधितत्वात्तदा क्रियमाणत्वादित्यवष्टेनेन शक्तिभाधकस्य धस-
 वत्त्वादिति भाव । उक्तानुमाने भवतिपक्ष शङ्कते, 'अथेति, 'व्यभि-
 चारादिति तथासाधप्रतिपक्षितमुक्तानुमानमेव विनिगमकमित्यर्थ,
 मामानाधिकरण्यसाधनादरे विनिगमनार्थोपन्यस्तानुमानमेवाप्र-
 पोत्रकमिति साधवमेव विनिगमक वाच्य तथैकत्वपक्षे मामानाधि-

कार्यानाशकत्वादिति । उच्यते । अतिशयग्राहक-
मानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना
पुरुषनिष्ठश्च तथा हि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे
सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग-
तदङ्गवत् कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न
वाऽप्रयोजकत्वम् । याग-दान-होमादि-तदङ्गानामपूर्व-
जनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यज-
नकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्यस्याननुगमात् ।
न च यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना

करणस्यापि तावन्निष्ठनानात्वेन गुरुत्वात् अनुमानान्तरोपष्टभावे-
त्यभिसम्बाधापूर्वं साधयति । अतीतप्रकारार्थमनुमानमाह, 'अपूर्-
व्वेति, 'अपूर्वजनकं' अवघातानुकूलापूर्वजनकमित्यर्थः, तेन निय-
मापूर्वजनकतायास्तेनाभ्युपगमान् सिद्धसाधनमिति भावः । 'दृष्टेति
प्राप्तिः, दृष्टद्वाराभावे कालान्तरभावि यत्कार्यानुकूलतया यद्वि-
हितं तत्तदकूलापूर्वजनकमिति सामान्यमुखी द्रष्टव्या, अर्थश्च 'दृष्ट-
द्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीति, प्रायश्चित्ते व्यभि-
चारवारणाय 'कालान्तरेत्यादि । न चैवं 'विहिततादित्यधिकं,
साध्यनिष्ठापूर्वपदस्य धर्मपरतया निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय
तदुपादानादिति । 'कृष्यादाविति, यद्यपि विहितताभावेनैव न तत्र
व्यभिचारः तथापि प्रत्येकवर्षीपायविभागविधिना वैश्वस्य कृषिवि-

तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवध-
मुद्दिश्य प्रवर्तिते श्रेणयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बा-
धकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र
भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति नियमः, हविस्स्या
गादिभिर्व्यभिचारात् । ननु प्रोक्षितव्रीहिणा अदृष्टस्य
जनितत्वाद्दर्शय इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात्

धानात् विहितपदस्य बलवदनिष्टाजनकपरत्वाद्वा ह्यथादौ विहि-
तत्वगर्भहेतुगमन द्रष्टव्य । 'नियम इति, तथाच तद्वदृग्भात् मोक्ष
प्रोहिनिष्ठातिशयजनक प्रोहिनिष्ठकालान्तरभाविकलार्थितया क्रिय-
माणत्वादित्यनुमानात् सत्यतिपच्च इति भाव । 'शत्रुवधमिति, एतच्च
तन्मते अस्मन्मते फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रय एव कल्प्यत इत्यपि
वक्ष्यमाणपुत्र्या गयाश्राद्धपूर्वस्य पितरौव श्रेणापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव,
अत एव पञ्चमटीकापि इममर्थं सिद्धवदाह, परमतेऽपूर्वं वाच्य अतो
विधिप्रत्ययवाच्यस्य कार्यस्य कर्त्तव्यततथैव प्रतीते इति समानाधि-
करणमेवापूर्वं, न हि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविषयक कार्यमि-
त्यन्वये कर्त्तव्याख्यातवाच्यमह्यान्वय, भावनान्वयिनेव तदन्वयादिति,
स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव सर्वचान्वय इत्यस्यापूर्वाश्रयत्व-
मप्येपि दुष्कल्पमिति तन्मतेनेदमुक्त, अस्मन्मते द्रोयमाह, 'विपक्ष-
इति । न च फलमानानाधिकरणत्वाधवमेव विपक्षपाधकमिति वाच्य ।
मानान्तगौरवेण तत्पापवानादरलस्योक्तत्वादिति भाव । 'यदुद्देशेनेति
या क्रिया, यद्विषया तन्निष्ठफलानुकूलातिशयजननीत्यर्थं । 'वर्हिष-

विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीया-
न्तरमध्यपादीयेताविशेषात् । न । “ब्रीहौ न वहन्तीत्य-
चोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव ब्रीहेरन्वयात् विधेर्दुर्लङ्घ्य-
त्वात् यथा वहिंस्तृणोति वहिंपि हविरासादयतीत्यत्र ।
यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवा-
ग्रिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य
प्रयुक्तः^(१) तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा
प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यब्रीहिसहकृता एवाग्रिम-
कार्यकर्तारः । यथा कारीरीजनितसंस्काराधारमुरूप-
संयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्या-
दृष्टवदात्मसंयोगात् ब्रीहौणामुत्तरक्रियाविशेषाः कर्तृ-
कर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव आगमिकत्वात्
चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुते-
र्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्म-
नाशापारगमनवत् निषिद्धकौर्तनवच्च । किञ्च प्रोक्ष-

इवेति वहिंषांगस्त्वर्थः, यदा वहिंषो याग इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः,
तेन यथा वहिंस्तृणोति वहिंपि हविरासादयतीति सम्बन्धानात् तत्र
विनियुक्तमपि विनियोगः तथाच न पुनरुपयोग आदिति
भावः । 'तज्जातीयेति, अनायाद्वाप्ये अविशेषादिति भावः । 'उक्तेति

एजन्त्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना आत्मवृत्तरेक-
 स्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकद्विवा-
 श्रयनाशानां प्रत्येकमनतुगमेन कार्यनाशे आश्रय-
 माश्रयनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपर-
 प्रोक्षितव्रीहौष्णमनन्वयापत्तेः । अथ “व्रीहिन् प्रोक्ष-
 तीतीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्री-
 हेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्-
 सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत् । न । धात्वर्थतावच्छेद-
 कसंयोगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न-
 एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथाच कथं प्रोक्षकैकदे-
 शस्य प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति वाच्यम् । संयोगस्यो-
 पलक्षणत्वेनापदर्थत्वात् अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ

व्यक्तिवृत्तान्यायेनेत्यर्थः, ‘संयोगश्चेति । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्वा-
 पारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यज-गम्योः पर्यायतापत्तिरवच्छेदकीभूतयोः
 फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थप्रवेगे स्तन्दमात्रस्याविशिष्टस्योभयधात-
 र्थत्वात् कर्ममात्रस्यैवोभयजनकत्वेन पतनादिवद्वान्तरजातिमादाय
 अर्थभेदस्य दुरुपपादनादिति । सैवं । व्यापारे उपलक्षणोभूतस्यापि
 फलस्य प्रतीतिविशेषणत्वादिएनाधमत्वविधिपत्ते क्रियोपलक्षणस्यापि
 दृष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत् तदेष फलविशिष्टो व्यापारो यदि
 वाच्यस्तदा फलविशिष्टव्यापारधीः शब्दादपरथा फलोपलक्षित-

का गतिः, का वा सकृन् प्रोक्षतीत्यादौ तत्राधेयश-
क्त्यभावात् । किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ क्रिया-
जन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूप-
सम्बन्धेन घटावृत्तित्वम् वह्निमनुमिनोतीत्यादिवत् ।
प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि
तथास्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमाना-
दृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात्
तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वात् अन्यधर्म
प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेश्च । त-
स्मात्प्रतिष्ठाजन्या असृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादि-
निष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रति-
मादौ देवतासन्निधिरहङ्कार-ममकाररूपः क्रियते स्व-
सादृश्यदर्शिनस्त्रिवादी इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कार-

व्यापारधोरित्युभयथापि कलांशेऽपि शक्तेः क प्रतीतविषयो येन
पर्यायता विशेषणत्वे प्रकृते कर्मवानुपपत्तेः कृष्णत्वं अपयेदित्यथ
कञ्चविशिष्टधान्यर्षयाधादिधनुपपत्तेर्यातुगतिकतयोपलक्षणस्य आ-
शौचते न सन्धः कुतोऽपीति द्विगिति भावः । ननु प्राण्य-संस्कार्यक-
संशारेवमविशेषे कर्मसातुर्विधं विरुध्येतेत्यरुचेः संस्काररूपफलभा-
गित्येष कर्मनमित्याह, 'किञ्चेति, 'प्रयोगेति संस्काराभाव उपेक्षा-

सत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतन-
 दैवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहस्रतस्य तथात्वम् “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नञ्चास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तवाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तद्दृष्टवदात्मसयोगाग्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थज्ञानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाभ्रंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-

ज्ञानेऽपि तथाच प्रयोगादिति भावः । ‘प्रतिष्ठाकालीनेति, न चास्पृश्यस्पर्शाकालीनप्रतिष्ठयापि पूज्यतापत्तिः, तच्च कर्मवैगुण्येन प्रतिष्ठाया एवामत्वात् । न चानाद्यन्तर्भावो गौरवं यावन्तोऽस्पृश्यस्पर्शाभावाद्भावसहितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वमग्भवदिति वाच्यं । तावदभावसहितप्रतिष्ठाभ्रंसस्य हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति भ्रवं, तथाचानाद्यन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यस्जनकत्वलाघवेन सादिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदोपादानात् यच्च चोक्त्या एव व्यक्तेर्जनकत्वमुभाभ्यामेवावच्छेदकाभ्यां

बोध्यन्ताभावश्च क्वचित्^(१) । कामिनीचरणाघातदो-
हदादिभिरशोकपुष्योत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसि-
द्धिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरज-
नितदृशादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्याद्युत्कर्षा-
दृष्टावयवोपचयावश्यभावेन दृष्टभेदावश्यकत्वात् ।
नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धि-
रूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानका-
लौनासृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभाव-
सहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छि-
न्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यधाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदे-

भविष्येण-निर्विशेषणाभ्यां तत्रोपन्यस्तक्रमेण^(१) सविशेषणे गौरवं
यत्र विशेषणमारदात्यन्तानां यत्क्रीनां जनकत्वं तत्र तद्भाववर्तनाय
विशेषणपरिपक्ष एव साधनादत एव संसर्गाद्युत्क्रमिति स्वल्पमिति
भावः । 'क्वचिदिति यत्र कदाप्यनृश्यस्यो जात एवेत्यर्थः । न चैवं

(१) क्वचित् क्वचिदिति छ० ।

(२) उपन्यस्तस्येति क० ।

सत्त्वात् असृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतन-
 देवतापक्षे च यद्यार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यासृश्यस्पर्-
 शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति
 विधिवत्तात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तवाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
 जन्यते तददृष्टवदात्मसयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् असृश्य-
 स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधियाक्येन
 प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थज्ञानुशा-
 सनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाध्वंसः
 प्रतिष्ठाकालीनयावदसृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादि-
 कालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-

ज्ञानेऽपि तथाच प्रयोगादिति भावः । ‘प्रतिष्ठाकालीनेति, न चा-
 सृश्यस्पर्शकालीनप्रतिष्ठयापि पूज्यत्वापत्तिः’, तत्र कर्मविगुण्येन प्रति-
 ष्ठाया एवामत्तात् । न चानाद्यन्तभावे गौरवं यावन्तोऽसृश्य-
 स्पर्शाभावाद्यावदभावमहितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाच्यः ।
 तावदभावमहितप्रतिष्ठाध्वंसश्च हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति
 भुवं, तथाचानाद्यन्तभावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां ज-
 नकत्वे गौरवमित्यस्यजनकत्वसाधनेन सादित्यायत्तनार्थमनादिपदो-
 पादानात् एव हेतुत्वा एव यत्केनैककत्वमुभाभ्यामेवावच्छेदकाभा

बोध्यन्ताभावश्च क्वचित्^(१) । कामिनीचरणाघातदो-
हदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसि-
द्धिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरज-
नितदृक्षादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षा-
दृष्टक्षावयवोपचयावश्यभावेन दृष्टभेदावश्यकत्वात् ।
नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धि-
रूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानका-
लौनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभाव-
सहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छि-
न्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यघाद्युपनायकः तत्तन्मन्त्रदे-

वविशेषण-निर्विशेषणाभ्यां तत्रोपन्यस्तफलेण^(२) मविशेषणे गौरवं
यत्र विशेषणपसारादत्यन्तानां व्यक्तौनां जनकत्वं तत्र तद्भावर्तनार्थं
विशेषणपरिपह एव लाघवादेत एव संसर्गात्ययुक्तमिति स्वप्नमिति
भावः । 'कचिदिति यत्र कदाप्यमृशस्पर्शां जात एवेत्यर्थः । न चैवं

(१) क्वचित् क्वचिदिति ख० ।

(२) उपन्यासरूपेणेति क० ।

वतासन्निधिरेव वा । कलमवीजादीनामापरमाख-
न्तभङ्गे तत्र चावान्तरजातेरभावे नियतकलमजाती-
यादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव कार्यवृत्ति-
रूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमासौ पा-
कजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथा हि कलमवीजं यदा-
देर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव ।
एव माघकर्षणादिजनितात्परमाखुपाकपरम्पराविशे-
षादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेका-
दयो व्याख्याताः । निर्मित्तविशेषजनितपाकजातत्फ-
लविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुषभो-
गात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र
च तोय-तेजोवायुषु न पाकजो विशेषः तत्रोद्भवानु-
द्भव-द्रवत्व-कठिनत्वादयो विशेषास्तदुपनायकादृष्टवि-

प्रतियोग्यप्रतीतिस्तत्रप्रतिमाप्रतियोगिकास्पृश्यस्पर्शाभावादिति वाच्य ।
प्रतिमाया अभावविशेषणं न तु प्रतियोगिविशेषणत्वादिति भावः ।
'परमाणुपाकजेति, न च विशेषो यदि व्यञ्जितस्तदातिप्रसङ्ग-
सामर्थ्यवैचित्र्ये जातिगतस्त्वमभावात् इति वाच्यः । कलमध्वमादि-
रूपकारणभेदेनैव कारणवैजात्येन जातिवृत्तस्यैव मग्नत्वादिति भावः ।
'उद्भवति अत्र यद्यप्युदादेवोद्भूत इति सिद्धान्तमहादाऽप्यत्रतदुप-
मविशानवदृशोहरित्यवधेयः । न तयोद्भूतादेवोद्भूतमिति मग्नम्

शेषादेव । तुलादौ चाधिवासनादिपूर्वकतुलारोहण-
सामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनध-
र्माधर्मफले जय-भङ्गौ जनयति । यद्वा अहं निष्पापः
पापवान्नेति तुलाधिरूढाभिज्ञस्तज्ञानविशेषसहिता सा
तथा, तदाहुः, “तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वयैवान्तर-
पूरुषः”^(१) इति । अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धाशुद्धौ अपेक्ष्य

कथमन्यथानुद्धृतादनुद्धृतानुत्पत्तिनियमः कार्यसाजत्ये कारणसा-
जात्यकल्पना च स्यात् अदृष्टनिमित्तकले द्वयस्थानुपपत्तेरिति । ननु
चित्तयमप्यमङ्गतमाद्ययोस्तुलादिसामग्र्याः क्षणिकले कालान्तरभावि-
जयादिजनकत्वानुपपत्तिरन्ते ज्ञापिकायाः सामग्र्या अपूर्वजनकले
मानाभाव इत्यस्वरसादाह, ‘यदेति, सन्निधिस्थानेन विधिना तुला-
हृदोऽयं निष्पाप इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कार इत्यवधेयं । न च संस्कार-
शैत्यादन्यदापि तुलारोहेण जयाद्यापत्तिः, फलबलकल्पयतयाऽन्यदा
तत्संस्कारनाशस्यापि कल्पनादिति । ‘स्त्रेति, यत्र यत्र कार्यस्य घटादे-
रभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति कार्यसमन्वाभावे दैशिक्येव व्यापकता
यदा कार्याभावस्तदा दण्डाभाव इति कालिकयां सामग्रीकाले अभि-
चारात्, एवं दण्डसन्निधिषु चक्राद्यभावेन घटाभावे व्यभिचारात् कथं
व्यापकतेति व्यभिचारवारणाय कार्याभावं विप्रिनष्टि, ‘स्त्रेतरसकल-
सम्पत्ताविति, तेन दण्डेतरसकलसम्पत्तौ सत्यां यत्र घटाभावस्तत्र

(१) साम्येवान्तरपूरुष इति ख० ।

तथा धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जय-पराजयौ, स
 त्यासत्यप्रतिज्ञाभिश्स्तुत्कारोद्देशस्येष्टानिष्टफलत्वेना-
 र्थतोविधि-निषेधात् “अभिश्स्तः सत्यप्रतिज्ञो विजय-
 कामस्तुलामारोहेत्सत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्”
 इति श्रुतेरुन्नयनात् । यद्वा तथा देवतासन्निधिः क्रियते
 तास्य कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । कस्तर्हि
 शक्तिपदार्यं (१) कारणत्वम् तच्च स्व स्वव्याप्येतरस-

दृष्टामाव इति न व्यभिचारः, तावति ह्यते चाप्रमिद्धिं दृष्टेतर-
 सकनमद्यपिताना चक्रभ्रम्यादीना मय्यत्तौ घटाभावाप्रमिद्धेतर-
 चक्र ‘स्वव्याप्येति, तथाच चक्रभ्रम्यादीना दृष्टव्याप्यतया तदितर-
 कालीनकायाभाव प्रति व्यापकनमस्येव दृष्टाभावस्य, व्याप्यत्वं
 स्वभावाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्व, व्यापकत्वन्तु कालिकमिति
 भाव । अत्र वदन्ति क्षेत्रपदस्य क्षेत्रतत्कारणपरत्व वा, क्षेत्रमाद्य-
 परत्व वा, आद्ये आत्माश्रयत्व, अन्त्येऽसम्भव घटाद्युत्पत्तौ वेमाद्यसम-
 वधानात् । किञ्च यत्र स्वमय्यस्ति तत्र क्षेत्रममवधानमप्यस्तीति तत्र
 कायाभावाप्रमिद्धिः । न च क्षेत्रममवधानेन स्वाममवधान विवक्षित
 अजनकमाधारणात् । न हि यत्र स्वाभावे कायाभाव तत्र न
 स्वाभाव इति सम्भवति, तथाच वेदोऽपि घट प्रति हेतुतापात् । अपि
 च कुलालपितुरप्येव घटजनकतापत्तिः । किञ्च दिग्गद्विहेताव्याप्ति

(१) शक्तिपदव्याचं इति ल० ।

कलसम्पत्तौ^(१) कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

कार्याभाववति देगे काले वा तदभावाभावात् । अपि च यत्र कार्या-
भावस्तत्र दण्डाभाव इति भास्ति दण्डावयवे घटाभाववति दण्डा-
भावाभावात् । अत्र ब्रूमः । स्व-स्वव्यापेतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप-
प्रागभावप्रतियोगिसकलसम्पत्तिः विवक्षितेति भासङ्कुचितं सकलपदं,
न वा कारणपरं, व्याप्तिश्च कालिकीत्युक्तं ।

यत्तु स्वसमवधानेऽपि स्वेतरसकलसमवधानमित्यादि । तत्तुच्छं ।
यत्र स्वेतरसमवधाने कार्याभावस्तत्र स्वाभाव इत्यत्र क्वाचित्क-
तादृशाभावप्रसिद्धौव व्यभिचाराभावात् । न हि स्वेतरसकलसमव-
धानं यत्र तत्र कार्याभावनियम-इति ब्रूमः येनोक्तस्यले कार्या-
भावाभावा उद्दिश्येत । अत एवाजनकतातिव्याप्तिप्रज्ञापि न तत्रो-
क्तनियमाभावात् ।

यदपि कुलालपितुरित्यादि, तदपि न, इदं हि कारण-
सामान्यलक्षणं तथाच कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन
तस्यापि जनकतयाऽतिव्याप्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनक-
तापत्तिः, यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमेव
लक्षणायां न तु यद्विच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमित्यापादका-
भावात् येन केनापि रूपेणोक्तधर्मवत्त्वस्यैव जनकतास्वरूपत्वात् । न च
दण्डरूपादावन्यथासिद्धेऽतिव्याप्तिः, तस्य स्व-स्वव्यापेतरदण्डसम्पत्तादेव
कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । अत एव दण्डत्वमपि निराकृतं

(१) स्व-स्वव्यापेतरसकलकारणसम्पत्ताविति क० ।

तत्र तद्भाष्याप्रसिद्धेः । न चैवं नित्यमात्राव्याप्तिः, अये निरसनीयत्वात्, ज्ञानं प्रत्याकाशस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव नास्या-
काशाभावावभावात् । न च शब्देऽप्येवमहेतुतापत्तिः, अये निरस-
मानत्वात्, गन्धं प्रति रूपप्रागभावादीनास्तु स्व-स्वव्याधेतरसकल-
मन्पत्तौ यत्र कार्याभावस्तत्र स्वप्रागभावाभाव एवोत्पन्नपुनरुत्पादस्यै
दृष्टो न तु व्यापकप्रागभावाभावो व्यापकप्रागभावानां तत्रापि
सत्तात् । कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वन्तु तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदस्ति स्वप्रागभावस्य न तु तद्भाषक-
प्रागभावस्येति नातिव्याप्तिः । यद्वा अनन्यथासिद्धत्वमिहापि सचण-
द्वयमतो न कुलालपिवादिष्यतिप्रसङ्गः ।

यत्तु नित्यस्यात्मादेरित्यादि, तन्न, यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वादस्ति चात्मत्वावच्छि-
न्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवा-
यित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वं, अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छि-
न्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्याप-
कत्वमत एव ज्ञानं प्रत्याकाशमहेतुः केनापि रूपेण तदभावस्य
कार्याभावाव्यापकत्वात्, यदभावस्य येन केनापि रूपेण यत्किञ्चि-
द्रूपावच्छिन्नथक्कार्याभावव्यापकत्वं तस्यैव तद्वहेतुत्वमिति प्रकृतलक्ष-
णापत्तात् । न चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न ज्ञाने हेतु-
त्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितरूपस्य तेनानवच्छेदात् मा-
मान्दमामपीत एव कार्यं न तु विगोपमामपी वाप्येवमिति वाच्यं ।
रूपत्वायं प्रति स्वप्नसमवायितयैवात्मत्वपर्यवमानात् । न च मम-

अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना
वायिकारणतावच्छेदकं कथं समवायित्वमिति वाच्यं । समवायि-
कारणत्वस्य विशिष्टज्ञानवच्छेद्यत्वात् गौरवात् नीलघटत्ववत् अपि तु
समवायित्वावच्छेदेन कारणत्वमित्यत एव तत्समवायिकारणं भवति ।

वस्तुतस्तु यदेतदात्मत्व-दृढदण्डत्वादिकं कारणतावच्छेदकं
तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वकारणत्वमिति मते न किन्तु
सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं हेतुत्वमिति पक्षे तेषामेव सह-
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वावच्छेदकत्वात् न हि नियतपूर्ववर्ति-
त्वकारणत्वपक्षेऽपि दृढदण्डत्वं कारणतावच्छेदकं, किन्तु दण्डत्वमेव
साधवात् किं वज्रना प्रमेयत्वादेरपि तदा हेतुतावच्छेदकत्वापत्तेः
तस्मात् सहकारिवैकल्येत्यादिकारणतापक्ष एव तदवच्छेदकमिति
समवायित्वाधारत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वे सहकारि-
वैकल्येत्यादेरात्मत्वाद्यवच्छेद्यत्वे न कोऽपि विरोध इति सर्वं सुखं ।

यत्तु घटाभाववति दण्डावयवे दण्डमत्त्वात् व्यभिचार इति, तत्र,
कार्याभाववति यत्सम्बन्धावच्छिन्नो घटभावः तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
हेतुत्वरूपत्वात् अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स
दण्डावयवेऽपि, न चेद्वै तदा यत्र धूमो धूमावयवे तत्र वज्र-
भावात् धूमे वज्रिव्याप्तिरपि न स्यादित्यलमधिकेनेति । नचिदं
कारणत्वमतौन्द्रियघटितसकलसम्पत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षसा-
म्यत्वात् साध्याप्रसिद्धादिना मानान्तरस्याप्रवृत्तेरित्यखरसादन्यदेव
तत्संशयमाह, 'अथवेति, यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावसहकारा-
वच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति वाच्यं,

तत्कारणं वीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वीजादङ्कुरसम्भवात् । किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे वीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनावच्छिद्यते ।

नेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभाववनिष्ठघटाभावव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतया जनके दण्डाभावादावतिथ्याग्निः वीजत्वेन कार्याभावव्याप्ये जनकत्वादसम्भवश्च न सम्भवति तत्र दण्डाभावसद्वहकतलक्षणवच्छेदकत्वात्, एवञ्चाग्रे 'बीज-बीजत्वपदे बीजत्व-बीजत्वपरि, 'इतराभावेन' इतराभावसद्वहकत्वत्वेनेत्यर्थं, 'शिलात्वेन' शिलात्वत्वेनेत्यर्थः । अत्र वदन्ति कार्याभावः तज्जनकाद्यभावो वा, तदभावमात्रं वा, आद्ये 'आत्मान्शय', अन्ये शिलायामङ्कुरस्य संयोगरूप्या सत्वेन तत्राप्यीतराभावसद्वहकतलक्षणस्य कार्याभावव्याप्यत्वादिति । अत्र धूमः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वम विवक्षितं, अत एवाग्निमन्त्रवर्णनेऽनुत्पत्तियुक्त्याप्यत्वमित्येव वक्ष्यति, एवञ्च भयोगादिमन्त्रव्युत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय शिलादौ प्रसङ्गः, उत्पत्तिकालीनय मन्त्रव्युत्पत्तेव कारणतासमवायश्च तदवच्छिन्नाभावो नाङ्कुरस्य शिलायां किन्तु तदवच्छिन्नकार्याभावः समवायिनि वीजादौ च द्वयस्य कारणमेव । न च कारणतागर्भतयात्प्राशयः, कारणताया अपि मन्त्रव्युत्पत्तेव ज्ञानात् । वस्तुतस्तु वीजादङ्कुर इतिप्रतीतिमत्त्वादव्य-

यदा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं
कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्याभावव्याप्यता

वधिमद्भावलक्षण स्वरूपसम्बन्ध एव विलक्षण कार्यं कारणयो-
लक्ष्यसम्भावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन स्वरूप-
योग्ये तु तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावादितराभावावच्छिन्न एव तादृश-
कार्याभाव इति प्राप्यतिप्रसङ्ग इति सर्वमवदात । अत एव वीजा-
दङ्कुर इत्यादौ हेतुतायामपि पञ्चमीनिर्देशसम्भवेन तादृशप्रती-
तेरवधवधिमद्भावेन तादृशप्रतीतेरवधवधिमद्भावविषयत्वापर्याप्तौ
बीजादङ्कुरोत्पत्तिरिति प्रतीतेरवधवधिमद्भावगोचरत्वनिय-
मादिद् लक्षणमपहायाधिमलक्षणे कार्यादुत्पत्तौत्येव कपठरत्नेषा-
भिहित । न ह्यङ्कुर इवोत्पत्तिरपि सहेतुका चेन्न तथापि हेतु-
पञ्चम्यन्तत्वेन कल्प्येत । अत एव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे उत्पत्तिगर्भ-
कादाचित्कत्वं सहेतुकत्वे लिङ्ग, अतो नोत्पत्तौ व्यभिचार इति
स्फुटमेवास्ति । न च स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध इति कथं तथा-
प्यतिप्रसङ्गो वारणीय इति वाच्यम् । घटे पटाभाव इति प्रतीति-
षलेन प्रतियोगितलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेषवदवधवधिमद्भावस्याह-
भवाभिहृतया दुरपङ्गवत्वात्, अन्यथा एवविधविकल्पेन वज्रव्याकुली-
भवेदिति । किञ्चैव यदि न कल्प्येत तदाधिमलक्षणेऽपि का गति
नियतपूर्ववर्तिन्योरव्यपह्लादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

केचित्तु कार्याभाव कार्यानियतपूर्ववर्तिताभाव स तु शिक्षाया
शिक्षात्वेनावच्छिद्यते वीजेऽन्यासकृतवीजत्वेन अत एव कार्य-

अन्यासमवधानस्य. वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् । अन-
न्यथासिद्धिनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्, अन्य-
थासिद्धत्वञ्च विधा, येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्व-
वर्तित्वमवगम्यते यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं
प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्ति-
त्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव
ज्ञानं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन-
एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम् । यथा गन्धवति
गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियत-
पूर्ववर्तित्वकल्पनात् पाकजस्यले गन्धं प्रति रूपादि-
प्रागभावानामन्यथासिद्धत्वम् । एतत्त्रितयव्यतिरेके

नियतपूर्ववर्तितागर्भतया तावन्मात्रमेवान्वयमुखं सत्त्वं सत्त्विति
व्यतिरेकमुक्ते अपि सत्त्वे परित्यज्य तदेव शेषमिद्वान्तयति, 'अन-
न्ययेतीति वदन्ति ।

'अनन्ययेति, अनन्यथामिद्वले मति कार्यजातीयपूर्ववर्तित्व-
थापकताधिकरणताप्रतिपोगित्वमित्यर्थः । तेन घट घटपूर्ववर्तित्वं
तच्च दण्डाधिकरणत्वमिति व्यभिचारेऽपि घट घटाव्यवहितपूर्व-
वर्तित्वं इत्यव्यभिचारात् सर्वं साधिति भावः । अत एवाव्यवहितपदं
विशिष्य नोपात्तं नियतपदादेव तथाभादित्यवधेयं । न च वैयर्थ्या-
देव तदनुपादानं, तथा मति चिरध्वसोऽपि यागादौ स्वर्गोत्साधन-

नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम्, यागापूर्वयोस्तु याग-
पूर्ववर्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य
पूर्वभावेऽवगते^(१) जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र
अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथा-
त्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमः तत्र तद्द्वारा तस्य
जनकत्वमेव, दण्डसंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्व-
भावित्वग्रहः । स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने
सत्यपि यस्याभावात्कार्यं न जायते सति तु जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् अनन्यथासिद्धनियत-
पूर्ववर्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये । तन्न । ईश्वर-तद्बुद्ध्या-
दीनामसंग्रहात् तद्भूतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य
वा अभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्था-

नस्यानुपपत्त्यभावात् तदनुपपत्त्याऽपूर्वं न कश्चेति वक्ष्यमाणत्वात् ।
न च निरव्यसक्तकारण व्यापारव्याप्तमिथ्यापेक्षत्वापूर्वकल्पन न
दृश्युक्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि घातावप्रयोजकत्वशब्दाया अत्यव-
धानगर्भकारणताया एव विपक्षबाधकसत्त्वेनोक्तपर्यन्तस्यावगमकत्वात् ।
न चापूर्वकल्पनेऽपि यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्तित्वारचणात् कथ-
मुक्तयुक्त्याऽपूर्वकल्पनमिति वाच्यम् । स्वमिद्विबिरोधिबलानन्तरित-
नस्याव्यवधानपदेन विवक्षिततया अपूर्वकल्पनतया यागाधिकरणका-

(१) पूर्ववर्तित्वेऽवगत इति ल० ।

प्यत्वं वा अनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ
 साधक-बाधकप्रमाणाभावान्नित्यं सशयः । न च सा-
 धकाभावस्य बाधकत्वम् । बाधकाभावस्यापि साधक-
 त्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन ब्रह्मावन्यत्र सि-
 द्धातौन्द्रियधर्माभावसाधने स्थायवं बाधकाभावेनाती-
 न्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तद-
 भाव एव सिध्यतीति । परमप्रयोजनमनुमानस्यापवर्गः
 “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
 साक्षात्कर्तव्यः” इति श्रुतेः, स च समानाधिकरणदुःख-
 प्रागभावासहृदत्तिदुःखध्वसः । ननु नाती पुरुषार्थ
 अतीतदुःखध्वसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वस-
 यितुमशक्यत्वात् वर्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव वि-
 रोधिगुणनाशत्वात् अतीतदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुष-
 व्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तत्किं हेतूच्छेदस्य

सप्यापि स्वगायवहितत्वात् स्वजनकाधिकरणत्वानधिकरणत्वाभ्यामेव
 रक्षणस्य कार्यमिच्छन्नुक्तत्वाननुकूलत्वात् । यदा यच्च घटाधिकरणत्वं
 तत्र दण्डाधिकरणत्वेनोत्तरत्वमिति नियम उत्तरत्वस्य पूर्वतनिकल्प-
 नात् पूर्वत्वस्य नियम एव मत्तयवहितपदमधिक प्रयोज्य प्राग्-
 चदनियतपदात्तदत्ताभात्, तत्राप्येवप्रयोजनन्तु उत्तरत्वोणापूर्वकल्प-
 नादिरेव । न च यच्च स्वगाधिकरणत्वं तच्च यागाधिकरणत्वव-

सुख-दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वाद्नागतानु-
 त्यादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च । यथा तत्र दुःखानुत्यादः
 पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम् । अथानुत्यादस्य
 प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्य-
 गतिकतया कण्टकनाशवत् दुःखसाधननाश एव स्वतः
 पुरुषार्थस्तथेहापीति वा उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरु-
 षार्थत्वमेव । न च तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते ।
 मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसाध्यत्वेऽपि तादृश-
 दुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीन-
 तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात्सवासनमि-
 थ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
 जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःखे
 उत्पन्ने तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्यादे च
 तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत् । न । प्रतियोगिवत्त-
 त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्

हितोत्तरवपुष्वमित्यमन्त्रवाच्यप्रसङ्गेः स्थाङ्गमव्यवधायकमिति न्या-
 येन तथा नियमात्, अत एव तथा नियमरक्षार्थमपूर्वकल्पनं । न
 चैव तत्र ध्वंसस्यापि स्थाङ्गतया तेनापि तथाभूतनियमनिर्वाहाद्-
 पूर्वकल्पनं, तेन तथा नियमनिवर्हिऽपि विरोधान्तरेण तज्ज्ञान-
 कतायां यागद्वानन्ययासिद्धत्वमविरोधेन

तेन विना तदनुत्पत्ते । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमु-
 त्यन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र
 दुःखं नोत्यन्नमस्ति तेन स ध्वंसे नास्मदादीनामिति
 चेत्, अनादौ संसारे तत्कुतो नोत्यन्नम्, स्वकारणाभा-
 वादिति चेत् । न । अन्वय-अतिरेकानुविधायिनस्तत्त्व-
 ज्ञानादन्यस्यान्वियमाणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसे-
 ऽस्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्येवेति स मुक्त्युत्पादको-
 न्याद्य इति सर्वाभ्युपगतम् मुक्तिः सा अन्या वा । नन्वेवं
 ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति
 चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन लोके दुःख-तत्साधनयो-
 रपि उपादानदर्शनात् अनागतकुम्भनाशार्थं मुक्तरादौ
 प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिः । चरम-
 दुःखध्वंसे न दुःखध्वंसत्वेनाद्देश्यः^(१) अथत्त्वसिद्ध-

वध्यते । वस्तुतस्तु नियमस्यत्वमवधाननियम तत्त्वमवधानन्तु
 तत्त्वमवधानविरोध्यभाव तद्विरोधी च शुद्धसत्त्वमन्वाभाव इति
 तन्न । अत एव कुलामपिताप्यन्यामिद्वत्त्वेन वारणीयोऽन्यथा कुला-
 खेन व्यवहितनादव्यवहितपूर्ववर्तित्वेनेव तस्मिन्नासे तद्वारणया-
 न्यथासिद्धिर्न स्वीक्रियेत । वस्तुतस्तु उभयथापि नियमो यदा
 कार्याव्यवहितपूर्ववर्णनादा दण्डो यदा घटस्तदा दण्डाधिकरण-

(१) चरमदुःखध्वंसा बोधेश इति क० ।

दुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेत् । न । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन त-
स्योद्देश्यत्वात् दुःखासम्भिन्नसुखवत् तस्य च पुरुष-
प्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्ष-
त्वम् तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससम्बलनदशायान्तु तथा
व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीय-
त्वात् तेजोभावे सम्बलिते अन्धतमसपदप्रयोगवत्
यथा सम्बलितं एव द्वाविति बुद्धि-व्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि
सम्बलनार्थमित्यपास्तम् । मिलितानामसाध्यत्वात्
मेककस्थानतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात् अतिरिक्तत्वे जन्यस्य
ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः अन्धतमसादौ
तथा सम्बल एव प्रयोगात् । एतेन संस्काराजनक-
भोगविषयदुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवभवध्वंसो
वा मुक्तिः, न चातिव्याप्तिः, जनकत्वस्याजनयत्यपि
भावादिति निरस्तम् । अपुरुषार्थत्वात् ।

सोक्तं च इति याच्यः कालिकथाप्रेय तथैव पर्यवसानात्,
नियमोऽवगमभावस्तथाच कार्यपूर्वचणे यस्यापर्यवसानमित्यन्ये । पूर्व-
वर्तितञ्च प्रागभावावच्छिन्नमववृत्तित्वं प्रागभावस्य विशेषणं केन
प्रागभावेऽतिव्याप्तिः किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं काव्यस्य
च मूलस्य हेतुत्वं अधिकरणतायास्तथैव सम्भवात् अधिकरणत्वमेव

अन्ये तु दुःखप्रागभावासहृष्टिदुःखसाधनध्वंसे
 मोक्षः लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ
 पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरु-
 पार्थत्वात् । अथाहिकण्टकादि पापं वा नाशयताम्
 तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दिश्य
 प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनम् न तु दुःखसाधना-
 भावः सुख-दुःखाभावेतरत्वादिति चेत् । न । दुःखा-
 नुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितया असाध्यत्वात् ।
 न च तत्पालनं साध्यम् पालनं हि न तत्स्वरूपं तस्या-
 साध्यत्वात् । नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धि-
 द्रव्यातिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अनभ्युपगमाच्च ।
 नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्यापि
 असाध्यत्वात् समय-तदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः ।

तस्य जनकत्वात् क्षणस्य चापूर्ववर्तितात् तस्य च तादृशचण्डति-
 समस्यैव । प्रागभावस्य न प्रतिजनकोऽन्योन्याश्रयात्, नापि विनाश-
 भावे विनाशस्य प्रागभावगर्भतयाऽन्योन्याश्रयादुत्पत्तिगर्भतया तद्वि-
 र्वचने शोत्पत्तेः क्षममानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधार-
 समयसम्बन्धरूपत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतियोग्यनूतानतिरिक्त-
 कालीनावधिकभामधिकं यावत् परन्त्याश्रयममानकालीनकादा-
 शित्वाभासतया तद्विर्वचनं प्रलयकालीनपरमाणुक्रियाप्रागभावाद-

अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने
द्वेषात् तदभावेऽपि इच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति
चेत् । न । यदिच्छ्या यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव त-

यास्यापत्तेः किन्तु गन्धानाधारमयानाधाराभावः । न च तादृश-
समयापत्तिः, गन्धवत्त्वं स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्तिं कदा-
चित्कमावृत्तिजातित्वात् चैत्ररूपवदित्यनुमानात् तस्मिद्धेरिति ।
अथ वदन्ति भवतु यथा कथञ्चिदेवं गन्धानाधारसमयपत्ति-
कादधिकरणत्वं प्रागभावस्य कथं चाहं, न हि तत्र प्रत्यक्षमागमो
वा सम्भवति, अनुमानन्तु सम्भवेत् तस्मिद्धुत्तरं तथाचानुमान-
प्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीश्लुष्टाश्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्याशयः ।
किञ्चोक्तं यदि प्रागभावत्वं तदा गन्धानाधारसमयो नास्तीति
अवधारितमतो मौसामकादेर्घटो भविष्यतीति प्रत्यायानुदयापत्तेः
विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वात् । अपि च यद्युक्त-
प्रागभावावच्छिन्नसमयमत्वं चेतुत्वं तदा ध्वंसस्याहेतुकतापत्तेः तत्रा-
गभावो हि प्रतियोगी तत्राप्रागभावो वा, आद्ये अभावपदवैषम्ये
गन्धानाधारसमयानाधारमात्रस्य प्रागभावतया व्यावर्त्त्याभावात्, अन्ये
ध्वंसजनकस्य प्रतियोगिप्रागभावावच्छिद्येऽमत्नात् । न हि प्रति-
योग्यपि घटप्रागभावावच्छिन्नसमये । किञ्च गन्धानाधारसमयस्य
मौसामनाधारतागभंतयापि तद्विचिन्तनात् तद्वर्त्तमानस्यपि भि-
द्येत् तथाच विनगमनाभावाद्दुभयगभंसाधारणत्वज्ञानप्रवर्त्तकतायां
प्रवृत्तदुभयगम । अपि च गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयकालमे

प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् ।
अथ चिकीर्षायांनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन
विनोपाये चिकीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोनियत्ने

मानाभावः युगपन्नाग्रे मानाभावात् तस्य च यावद्गन्धनाशानन्तरं
वस्त्रनारसत्त्वसम्भावनया तन्नागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधार-
त्वसंग्रहेन तत्कारणेषुपि तद्गर्भकारणलक्षणान्याप्तिसन्देहः एवञ्च अर्थ-
विग्रहणतासन्देहात् तद्वारणविशेषणदानमयशक्यमित्यादि । अत्र
ब्रूमः, आकाशपदाच्छब्दाश्चलाद्युपलक्षिताकाशपदार्थापस्तिविरुद्ध-
न्धानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषोपलक्षितस्य प्रतीतिः, तथाच
तत्समयविशेषानधिकरणाभावं इदमपि लक्षणमनुगमकं न तु
घटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययविषयोऽयमुपाधिरुक्त्युक्तेरननुभावाच्च, कि-
न्तुत्तरसमयासनघटाभाव इदानीमित्येव घटोभविष्यतीति विषयः ।
न चोत्तरत्वस्य ध्वसगर्भतया अन्योन्याशयः, उत्तरत्वेन समय-
विशेषवृत्तित्वस्यैव प्रत्ययविषयत्वात्, अचोत्तरत्वधीय उत्तरकालिकी
अनुगमाय एवञ्चानुगमे विनाशभावविद्यमानतयैव भविष्यत्ता
विनाशत्वेन च तज्ज्ञानात् नान्योन्याशयः, किन्तु वस्तुतो विनाश-
स्यैवेदानीं नानीति ज्ञानं, एवञ्चाकाशपदात् कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन
कदाचिददृश्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवन् कदाचिश्चीलाद्यनधिकरणत्वे-
नापि समयोपलक्षणात् न कापि घतिः । तत्समयविशेषादवर्थाभा-
वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया न च प्रवृत्तमनुगमः, न ह्याकाश-
पदादिघटतयोपपादोपस्थितिः, तस्य तच्छून्यतापत्तेः । अत एव च

अनिष्टसाधनताज्ञानादहिकण्टकादौ द्वेष्ये द्वेषात् त-
त्राज्ञानुकूलो यत्र उत्पद्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावे

तत्कमयानाधारत्वमपि सुपहं पूर्वकालिकतत्कमयविशेषमत्वे धर्ती-
दाभीमसत्त्वेन अगन्धानाधारकमयानाधारत्वेनानुमानात् । न च
दृष्टान्तदुर्भित्तं, गन्धस्यैव तथात्वाभावात् । एवञ्च समयविशेषाना-
धारत्वप्रतियोगिकाभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं स्वहेतुत्वमिति नि-
र्गच्छति । अत एव तत्रप्रतियोगिकाभावलाभायाभावपदमप्युपत्तं,
अन्यथा व्यावर्त्याभावे तन्नोपादीयेत तदुपादाने च घटप्रागभावेन
पटप्रागभावातिव्याप्तिः प्रसज्यते ।

यत्तु युगपन्नाग्रे मानाभावाद्गन्धानाधारकमयस्य सर्वसृष्टिने
मानाभाव इति, तत्र, यावद्गन्धानाग्रेऽदृष्टाभावात्, अन्यथा सं-
योगविभागयोरन्योन्याश्रयतयाऽवस्थितौ सर्वसृष्ट्यनुपपत्तेः, तथाच
दृष्टाभावाद्दरकार्पाभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनामः । वस्तुतस्तु
स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगिवत् तावत्परिचायक एव
धर्मविशेष इत्युक्तमिति न वाच्यनुपपत्तिः । भवत्स्वरूपा कारणता वा
जगन्ान्तरसंस्कारादेव ज्ञानपानात् प्रवृत्तौ सृतेति विभिष्टस्यैव
क्षरणात् ज्ञान्योन्याश्रयादिरित्यपि वदन्ति । ननु कारणत्वादन्येन
प्रकारेण सिद्धभावोऽन्यथासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं सिद्धिपदस्य चो-
त्पत्तिपरतया नित्यभावेऽतिव्याप्तिः शक्तिपरत्वेऽसम्भव हेतोरपि प्रमे-
यत्वादिना ज्ञानात् इति योगार्थमपहाय ह्युक्तमन्यथासिद्धिपदार्थ-
माह, 'अन्यथेति । यद्यपि पञ्चधान्यथासिद्धिः सन्धान्तरे निवह्यासि
सम्भवति च तथावच्छेदक-जनकजनकयोश्चिह्नभिरसङ्गहात् । न च

यत्प्रतिबन्धकं विना स्वविषयनाशानुकूलं यत्प्रमुत्पाद-
यति अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुत्पत्तेः । अत एव फलं

‘येन सहेत्यनेन दण्डरूपवद्दण्डत्वमपि संगृहीतमिति वाच्यम् ।
तत्र हि साहित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्वयात् इति प्रतियोगिरूप-
मन्यथासिद्धमित्यर्थः, प्रकृते च साहित्यप्रतियोगिदण्डत्वमेवावच्छे-
दकं दण्डेनान्यथासिद्धं इति महान् भेदः, तथाप्यवच्छेदक-जनक-
जनकयोस्त्रिसृष्टिभिरिव सङ्गहाददोषः । ‘येनेति येनान्वय-व्यतिरेक-
वता सह यद्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तेनान्वयादिमता तत्पूर्ववर्त्यन्वया-
सिद्धमित्यर्थः, वृथगित्यादिविशेषणपूरणात् भावच्छेदकदण्डत्वादिना
दण्डादिरन्यथासिद्ध इति भावः । अत्राप्यगन्वयादिनात् इत्यपि
यथेति विशेषणं पूरणीयं, तेन दण्डो न दण्डसंयोगेनान्वयासिद्ध-
इति श्रेयं । एवं विशेषणद्वयमहिषैव यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्त्वान्वयासिद्धिर्यथोद्भूत-तेजसोः । न
चैवमपि तद्वदिनिगमकाभावात् दृढत्व-दण्डत्वयोरपि मैकेनापरस्त्वान्व-
यासिद्धिः, दृढत्वस्य चक्रभ्रमिजनकत्वस्त्वान्वयाद्यनुविधानाभावादिति
दिक् । ‘अन्यं प्रतीति, न चैवमाकाशस्य स्वसंयोगं प्रति अन्यथासिद्धिः’
शब्दपूर्ववर्तितामहात्वापि द्रव्यत्वेन तत्पूर्वभावयहात् । न च द्रव्य-
त्वमेवाकाशस्य भ्रान्हेतुतापत्तिः, यावत्काभावेन नियतपूर्ववर्तिता-
पहादपिमवेशात् ।

यत्तु यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत एव तत्पूर्ववर्तित्वानुपपादकं
यद्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते इत्यवश्यं वाच्यम् अन्यथा स्वर्गेन यागा-
न्वयासिद्ध्यापत्तेः तथाच शब्दपूर्ववर्तित्वग्रहेऽपि न संयोगान्वया-

विनैवोत्कटक्रोधान्धानां आत्मघाते प्रवृत्तिरिति चेत् ।
न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमाघात् दुःखैकफलके

षिद्धिरिति । तत्र । विभागद्वित्वादावेवमप्युक्तप्रकारानुसरणात् ।
अत एव दिक्कासादावपि परत्वादिनान्यथाभिद्धौ कार्यमाघे आ-
धारत्वेन तत्पूर्ववर्तितायदात् ।

वस्तुतस्त्वन्यमित्यस्य यमित्यर्थः, तेन यं प्रति पूर्ववर्तिते गृहीत-
एव इत्यर्थः । न च परत्वादि तथा, अन्यपूर्ववर्तित्वपदेऽपि सम्भवे
नियमाभावात् । अत एव कुम्भकारपिता अन्यथाभिद्धौ प्रविशति,
सैवत्वादिनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वा घटं प्रत्यन्वया-
दियदात् घटोत्पत्तौ तस्य साघादसमवधानेन कुम्भकारद्वारैव
समवधाननियमादवगमन्यपूर्ववर्तितायदात्पूर्वकस्यैव घटपूर्ववर्तिता-
यदात् सम्भवात् । न हि पूर्ववर्तितामात्रं हेतुत्वं, वेमजातीयस्थापि
घटपूर्ववर्तितया हेतुत्वापातात्, किन्तु नियतपूर्ववर्तितं नियत-
पूर्वसमवधानरूपं^(१) । न च कुलालपितृत्वमशाला कुलालपितुः
समवधानं घटोत्पत्तौ प्रक्यपद्यं, तदानीं तस्य समवधाननियमात् ।
अत एव चक्रभ्रमिजनकदण्डत्वेन हेतुत्वेऽपि न दण्डो भ्रम्यन्वया-
भिद्धः तद्देशावस्थाने दण्डत्वेनापि पूर्वसत्त्वपदसम्भवनियमाद्युपपदेव
चक्रभ्रमि-दण्डयोः पूर्ववर्तित्वपद इत्यनुपपदमाकर एव स्फुटसादिति ।
‘अन्यवेति पृथगन्वयाद्यनुविधायित्वे सति लघुनियतपूर्ववर्ति-
समवधाननियत इत्यर्थः, तेन ज्ञापवात् प्रथमोपस्थितत्वात् लघु-

(१) कार्याव्यवहितप्राक्त्वयावच्छिन्नकार्यसमानाधिकारयमेदप्रविधोनि-
शानवच्छेदकत्वरूपमित्यर्थः ।

प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धानामपि तात्कालिकः फलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धानामिव पर-

ग्रहत्वादिनिश्चयपूर्ववर्तिना तद्भाष्यस्थानेकद्रव्यस्थान्यथाभिद्धावन्वयेत्याभावादव्याप्तिः, 'पूर्ववर्तिन इति पदस्य हेतुत्वप्रतिपादनात् हेतुत्वपक्षेऽन्यथाभिद्धत्वस्य ग्रहः तद्गृहे च तद्भावगर्भहेतुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयः यागस्याप्येवमन्यथाभिद्धत्वेऽन्यथासिद्धिपदादेव तद्वारणे तद्वारणाय नियतपदोपादानञ्च ध्ययमित्यादीनि दूषणानि असंग्रहानि भवन्ति । अत एव दण्डलादेरपि न पृथगन्यथासिद्धिरुक्तेनैव संघट्टादत एवावच्छेदकौभूतो दण्डसंयोगादौ दण्डेनान्यथासिद्धिः । नन्वेवमिन्द्रियसंयोगादावपि इन्द्रियमन्यथासिद्धं स्यादिति चेत्, न, लघुपदेन निरास्तात् साधवस्य वस्तुविवेचनया प्रथमोपस्थित्या च उभयथाप्यभावात् इन्द्रियपूर्ववर्तिताग्रहस्य प्राच्यत्वादिति दिक् ।

यत्तु प्रतियोगिजन्ये ध्वंसस्थान्यथासिद्धिस्तुरीयेति^(१) । तन्न । पूर्वोदिनैव तदन्यथासिद्धेः कृत्कमेण भगवतात् । न च वैपरीत्यां, विरोधस्योक्तत्वात् अपूर्वे वच्छ्यमाणत्वाच्च । ननु यागापूर्वयोर्युगपदस्य घातुविधानमस्ति अस्ति च अन्यस्य लघुनि स्थितत्वमिति यागस्थान्यथासिद्धत्वं स्यादित्याह, 'यागेति, प्रथमोपस्थितत्वेन यागस्यैव पूर्ववर्तित्वग्रहात् न तु युगपत्तदाह, 'न तत्रगम्यमान इति । न चापूर्वमेवान्यथासिद्धमस्त, पृथगन्यथाघातुविधानादिति । नन्वेवं कुणालेन स्तपितापि नान्यथासिद्धः स्यादित्यत आह, 'यचेति, तत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिनियततया अन्यस्य पूर्ववर्तिताग्रहनियतपूर्ववर्तिनतया

(१) यदुपरान्यथासिद्धिरित्यर्थः ।

दारादावपि प्रवृत्ताविति । तन्न । दुःखं मे मा भृदित्यु-
द्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्यादस्यैव प्रयोजन-
त्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखसाधनविष-

शोभयथा सिद्धत्वादिति भावः । 'यचेति, तत्र द्वारौभूतस्य घृयम-
न्वयाद्यनुविधानेनोक्ताया अन्यस्या वा अन्यथासिद्धेरसिद्धेरिति भावः ।
नचेवं चक्रभ्रमिजनकदण्डस्यापि कुलालवदन्यथासिद्धत्वमत आह,
'दण्डेति, तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वातन्त्र्येणपि नियत-
पूर्ववर्तितापह इत्यवधारणसम्भवात्, 'साधकाभावेनेति । यद्यपि
प्रमाणेन यत्र लघु-गुरुविषयतानियमस्तत्रैव साधवं सदकारि, न
द्वेष्य लघुविषयतासम्भवोऽन्यस्य गुरुविषयकस्य प्रमितिजनन-
विरोधौ, गुरुमावस्थासिद्धिप्रसङ्गात् विषयान्तरे मानान्तरे साधवा-
वतारस्य सर्वत्र सुलभत्वात् इति । भैवं । यत्रैकत्वसिद्धिरपरासत्त्वे
विरोधिनी तत्रैव साधवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबन्धकत्वात्, य च
गौरवावतारो भिन्नयोरेकस्य वा इत्यथाविशेषादिति मञ्जुपः(१) ।

प्रसङ्गसङ्गतिमवतारयति, 'परमेति, यद्वाच्यं प्रवृत्त्यादिकमथतु-
मानाद् भवतीति, 'परमेति, यद्यपि श्रुतिर्न साक्षात्प्रवृत्तेरुता-
साह, तथापि "दुःखेनात्यन्तं विमुक्त्यरतीत्याद्यनुवादसमभिधायत-
श्रुतेः ज्ञानदारा मोक्षजनकतेति भावः । साक्षात्कर्तव्य इत्याद्या-
कारयुतिरर्थपरतया निर्दिष्टा, "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दि-
धामितव्य इत्येवमाकारिकैव श्रुति', अथा अर्थः सुसुषुषा आत्मा
द्रष्टव्यः सुसुषोरात्मदर्शनमिष्टसाधनमिति यावत् । आत्मदर्शनोपायः

(१) यस्मात्प्रसादार्थं प्रकृतयोरेकजिन् प्रकृतं यत्रैव समाप्तिरुच्यते वाच्यमिति ।

टनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखसाधनसम्ब-
धानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्निम-

क इत्याह, 'श्रोतव्य इत्यादि, तेनार्थक्रमेण शब्दक्रमस्यक्तो भवति
अग्निदोषं जुहोति यवागुं पचतीत्यादिवत् तथाच श्रवण-मनन-
निदिध्यासनानि आत्मसाक्षात्कारजनकानौत्पुङ्गं भवति । अत एव
श्रुतेस्तथैवाकार इति भ्रमो न कर्त्तव्यः । 'समानेति, इदानीन्तन-
दुःखध्वंसानिव्याप्तिवारणाय तादृशं विशेषणं, इदानीन्तनस्य तस्य-
मानकालीनत्वात्, तावन्मात्रे च कृते इदानीन्तनमुक्तनरकादि-
दुःखध्वंसस्यापि चरमदुःखप्रागभावसमानकालत्वात् अतो दुःख-
ध्वंससमानाधिकरणत्वेन दुःखप्रागभावो विशेषितः । न चैवम-
णुपात्तदुःखध्वंसे अतिय्याप्तिः, न च दुःखध्वंसो भोगेन न च
विशिष्टज्ञानवद्विशेषणज्ञानभाषेत् इतीष्टज्ञानकाल एव दुःखनाशात्
भोगेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिविलम्बेनोपान्य-
दुःखध्वंसान्तरमेव चरमदुःखनिवृत्तेः । वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावा-
मदृष्टत्वं दुःखविशेषणं न ध्वंसविशेषणं अतो नातिय्याप्तिशङ्का
अन्यप्रागभावसमानकालत्वादुपान्यस्येति अस्मै दुःखध्वंसो न प्रकृत-
कल्प्यातीतादावभावेन विकल्पामभावादित्यवधेयः^(१) ।

इति महानहोपाध्याय-मन्त्रिश्च श्रीजयदेवविरचित ईश्वरानु-
साशालोकः समाप्तः ।

(१) अस्माकन्त्यादर्शपुस्तकद्वये 'ननु तासौ वृत्तार्थं अतो न दुःखध्वंसस्य
निवृत्तात्' इत्यादिमूलभासस्य व्याख्यादार्शनात् समाप्तिरूपकवाक्य-
दर्शनाच्च सुगमत्वेन तावदुक्तमूलभासस्य व्याख्याप्रदात आलोककता न
हन् इति वयं मन्त्रामहे अतन्तावदुक्तमूलभासो व्याख्यारहित एवायं
मुद्रितपुस्तके सम्मिश्रित इति ।

संभवे प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्य-
 न्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्या-
 मग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्
 न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् । कृतिं
 विना न यत्स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न
 तथेति चेत् । न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षण-
 इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत्क्षेमस्थाप्यनाग-
 तांनिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति
 वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । न तु प्रायश्चित्तनाश्यापाप-
 अन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमाव-
 श्यकम् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिधमात् नास्ति चेत्
 तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद् इत्युभयथापि प्राय-
 श्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वंसमुत्पेन प्रागभा-
 वस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानाद् दुःख-
 साधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थि-
 तयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदृशन-
 विचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तद्-
 भावात् पापं न दुःखसाधनमिति तद्वागार्थं प्रयत्नेन
 तस्य सत्त्वे च पापमादायेव तस्य दुःखोत्पादकत्व-
 नियमात् प्रायश्चित्ते सत्त्वापि गच्छे पादिकया पापा-

वस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेत् । न । प्राग-
 भावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थ-
 त्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनक-
 त्वसम्भवात् । प्रायश्चित्तात्पापनाशः स्यादेवेति प्राग-
 भावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यू-
 हैवेति । उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
 दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाश-
 द्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न नि-
 प्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं
 जननीयमिति चेत् सत्यम् किन्तु पापान्तरमासाद्य ।
 न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफ-
 लत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तर-
 मेव फलम् तच्च तच्च नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव
 तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन
 दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं^(१) प्राय-
 श्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्यप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो
 नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशत्वेनानिर्माद्य-
 प्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो
 दुःखमपकर्मापदेशकत्वेनानाप्तत्वम्, तस्य पापध्वंसे-

(१) समानपापनाशार्थमिति क० ।

नैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधन-
पापनिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःख-
साधनध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण त-
त्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्माद्दुःखं मे मा भूदित्यु-
द्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव
पुरुषार्थो न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम् । अपि
च न तावद् दुःखमयसंसारवौजमिथ्याज्ञानस्य ध्वंसो
मुक्तिः तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वद-
शायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरेन्द्रियबुद्धादि-तन्नि-
दानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैक-
नाशत्वेन तत्त्वज्ञानानाशत्वात् भोगद्वारा तन्नाशस्य
चापुरुषार्थत्वादिति ।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः, यद्यपि पर-
दुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः
स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च । तथापि
दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः
स च साध्य एव । न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः,
तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभायमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः
“दुःखेनात्यन्तं विमुक्त्यरतीत्यथात्यन्ताभायत्वेन मुक्ति-
यवशाच्च । यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषार्थो-

इत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं
 विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टका-
 दिनाशस्यापि तत्तद्दुःखसाध्यदुःखात्यन्ताभवमुद्दिश्य
 तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसा-
 धनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वं इत्युक्तत्वात् । किञ्च
 नानागतस्वर्त्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः मु-
 क्तस्यानागतस्वर्त्तिदुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा
 अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । ना-
 प्युत्पन्नस्य स्वर्त्तिदुःखस्य, तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभाव-
 विरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखा-
 भावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ता-
 भावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसा-
 धनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति । दुःख-
 साधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि-व्यप-
 देशी स्त इति चेत् । न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 समानकालदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्त-
 सम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गा-
 भावो मुक्तिः घटादेश्च न मुक्तत्वम् दुःखसाधनध्वंस-
 विशेषितैतद्योगिना मुक्तपदार्थत्वात् तर्धैव व्यवहारात्
 योग-रूढिभ्यां पङ्कजादिपद्वाच्यत्ववदिति निरस्तम् ।

प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्य-
नाभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया
हेयत्वात् ।

• प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः ।
न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदा-
चित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्नाशमुखेन
तस्य कृतिसाध्यत्वात् कृत्यधीनतत्त्वघनादधर्म्नाशे
सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तथा विना
अधर्मेण दुःखजननात् तत्रागभावस्वरूपमस्तीति
घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रा-
गभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्त-
क्षेमार्थिप्रवृत्तिस्यले । न चैवं युगपदधर्म्ध्वंस एव
मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव
कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्म्ध्वंसस्य
स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य
प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य
स्यादिति । अतएव “दुःख-जन्मेत्यादिसूत्रमपि^(१) संग-
च्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पा-

(१) दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-निष्ठाज्ञानात्तदोषरापाये तदन्त-
रामायादयवर्गं इति व्यापयत् ।

दाहेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्यास्थिपतेति । तदतिस्थवीयः
 तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रति-
 योगिजनकत्वनियमान्मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः ।
 अधर्म-शरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद् इति
 चेत्, तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ
 प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाश्रयजातीय-
 त्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशोवस्तुतो नित्य एव स इति
 चेत् । न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावा-
 न्यत्वेन नाश्रयजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाश-
 मुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य
 समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि तस्याभा-
 वात् भावे वा अमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधि-
 करणमतीतं वर्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् ।
 नापि व्यधिकरणम्, अन्यदृष्टिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ता-
 भावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेश-
 त्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरादृष्टेर्दुःख-
 मात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्त-
 त्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अहिकण्टका-
 दिनाश प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्ज-
 भयणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं

भक्ष्यञ्च प्रतियोगि । ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः
सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात् । न च बहुतरदुः-
खानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावहेयत्वम्, आवश्य-
कत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छा-
विषयत्वात् । अन्यथा दुःखानुविद्धतया तथात्वे
पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखा-
भावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभाव-
दशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखहानार्थं प्रवर्तते^(१) ।
वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अतो
दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभा-
वार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् तस्माद्विवेकिनः सुखमात्र-
लिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य शिरो
मदीयं यदि याति यास्यतीति कृत्वा^(२) परदारादिषु
प्रवर्तमाना वरं वृन्दावने रम्ये इत्यादिवदन्तो नाचा-
धिकारिणः, ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे^(३)
कियन्ति दुःखदुर्द्दिनानि कियती सुखखद्योतिकेति कु-

(१) दुःखाभावार्थं प्रवर्तते इति ख० ।

(२) यदि याति यास्यतीति आमेति ख० । यदि याति याति इति पा० ।

(३) संसारापारकान्तारे इति ख० ।

पितृफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति^(१) मन्य-
मानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः ।
न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता ह्येत्ये, कस्य-
चिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् । अथ,
दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि
मूर्खाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ॥ पुरुषार्थत्वेन
सुखवत् ज्ञायमानत्वनियमात् । न च मुक्तिज्ञानं सम्भ-
वतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य
प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःख-
स्याभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानञ्च स्वकारणाधीनं,
न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्वामित्युद्दिश्य प्रवर्तते,
न तु सुखं जानीयामिति, सुखमेव तथा न तु तद-
वगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च ।
किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य
मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञान-
मस्ति, न ते विवेकिन इति चेत् । न । पुरुषार्थत्वे
विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

(१) अत्रार्थं भाव एव सन्नापसन्नात् कश्चित् पुरुषो बद्धमन्त्रकसर्प-
पदाच्छायाद्य सन्नापशान्तिमिच्छति तदैवास्मिन् संसारे इत्यन्तो-
ऽशातदुःखपारापरिनिर्णीयं वा सन्नापसन्नात्पुरुषमरुद्धतरमन्त्रकाय-
मानप्रवृत्तौनादिगद्गमसुखी कामीति ।

दुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथाचाग्निमश्लणे तद्धंसस्त-
द्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्तमानाप्य-
चिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् न
ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु^(१), दुःखत्वं देवदत्त-
दुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
वृत्ति^(२) कार्यमावृत्तिधर्मत्वात्^(३) सन्ततित्वाद्वा एत-
त्प्रदीपत्ववत्^(४) । सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य-
मावृत्तिधर्मत्वम्^(५) । एवं सुखत्वादावपि साध्यन्तेन

(१) प्रमाणन्तु भुक्ताविति क० ।

(२) अथ स्वपदं पक्षपदं ।

(३) निवृत्तानिदशाधारण्यगुह्यत्वादिक्रमादाय स्वाश्रयनिवृत्तगुणासमानका-
लीनध्वंसाप्रतिज्ञा साध्याप्रतिज्ञिवारसाय मानपदं ।

(४) एतद्वर्तमानवृत्तिविभिन्नकालोत्पन्नप्रियावृत्तिवैजात्यविशेषपरिहयः ।

(५) कार्यमावृत्तिधर्मत्वमित्यत्र मावृत्तपदं प्रकाश्यादौ व्यभिचारवारणाय ।
न च ध्वंसत्वे व्यभिचारः, कार्यपदेन भावकार्यविषयत्वात् । एतत्
शब्दं महाप्रलयमङ्गीकृत्य उक्तं । अथ महाप्रलये मागाभावस्तथाच
कार्यमावृत्तित्वस्य घटत्वादावपि सत्त्वेन तत्र च निवृत्तसाध्यविर-
हात् व्यभिचारः अतस्तदनङ्गीकारपक्षेऽपि हेतुन्तरमाह, सन्तति-
त्वापेति, नानाकालीनकार्यमावृत्तिधर्मत्वस्य एककालीनकार्यदया-
वृत्तित्वे सति कार्यमावृत्तित्वं, अथ कल्पेऽपि घटत्वादी पूर्वोक्त-
व्यभिचारतादवस्थावारणाय सत्यन्तं, अरूपासिद्धिवारणाय एक-
कालीनेति, यमग-घटवृत्तिवित्ते व्यभिचारवारणाय विरोध्यद्दे-
मावृत्तपदं । एतत्कल्पे देवदत्तदुःखत्वमेव प्रकृतं, दुःखत्वमावृत्त-
पक्षत्वे तु तत्र हेतुघटकसत्यन्तरत्वविरहात् अरूपासिद्धिः, भाव-
यासमानकालीनध्वंसाप्रतिज्ञिष्य महाप्रलयमङ्गीकारपक्ष एवेतत्-
कल्पानुसरत्यादिति ध्येयं ।

सकलोच्छेदे मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वं, सन्तत्युच्छेदे
 मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य
 संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् नि-
 वृत्तिः सम्भवत्येव, “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते”
 इति श्रुतिश्च प्रमाणम् । रात्रिसन्न्यायेनार्थवादेप-
 नीतापुनरावृत्तेः^(१) अधिकारिविशेषणत्वात्^(२), ‘सः’
 आत्मज्ञः, ‘न पुनरावर्त्तते’ न । पुनः शरीरी भवती-
 त्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
 सितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इत्युपक्रम्य “दुःखेनात्यन्तं
 विमुक्तश्चरति” इति श्रुतिश्च मानम् ।

आचार्यास्तु । “अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न
 स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् वावसन्तमिति
 यद्वल्लुकि । तेन संसारितादशायां क्षणमात्रमशरीर-
 त्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु दम्बस्वरसेन^(३) मिलित-

(१) तथाच यथा हि रात्रिशब्दवाच्याना “ज्योतिर्गौरिव्यादिवान्धोत्पन्न-
 कर्मणा पशुलिखासाया अथन्तामृतसर्गादिष्वल्पे गौरवात् विश्व-
 निद्र्यावापवादेन “प्रतिष्ठितो ह वा य एता रात्रौदपपनि”
 इत्यर्थवादस्तु प्रतिष्ठैव पशुमिति सिद्धान्तितं तथाचापि आर्यं
 वादिशादुपराधत्तेरेव प्रललनिति भाव ।

(२) अधिकारिविदयनारिति ख० ।

(३) ‘दम्बस्वरसेन’ प्रियश्च अप्रियश्च प्रियाप्रिये इति दम्बस्वरसेनेत्यर्थः ।

सुखदुःखोभयनिषेधः प्रतीयते, स तु नित्यवत्प्राप्त-
 एव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः । न च मुक्तौ
 प्रमाणमिति चेत् । न । द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थि-
 तयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि^(१) वाक्यभेदाभावात्
 ध्वंसदिरौ द्विन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव । न
 द्वित्वमिलितच्छिदा अपि च न प्रियाप्रियरूपं
 किञ्चिदस्तीति, मिलितनिषेधोऽप्येकैकान्वये प्रत्येका-
 भावे वा भवेत् तत्रैकान्वयस्याशरीरे अयोग्यत्वात्
 प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यति, अतः एव सर्वमुक्तिरपि
 सर्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तिसिद्धेः । अन्यथा मुक्ति-
 रपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात्^(२) । यदि चोपरात्मान-
 एव केचित् तदा तच्छक्यो मोक्षार्थेन कश्चित् प्रव-
 र्त्तेत् । शम-दम-भोगानभिषङ्गादिमुक्तिचिह्नेन^(३) श्रुति-
 सिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेत् । न । संसारित्वेन
 मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिमत्त्वेन । सा-
 मान्ये बाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात् ।
 किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितयो बोधिताः न

(१) निषेधान्वयेऽपीति ख० ।

(२) व्यभिचारमिति ख० ।

(३) 'भोगानभिव्यङ्ग' भोगेषु अनासक्तिरित्यर्थः ।

तु योग्यतया तच्चोऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः
 शमादिकमपि हि कार्यं तचापि संसारित्वेनैव योग्यता
 सामान्ये बाधकाभावात् । न च नित्यसुखाभिव्यक्ति-
 मुक्तिः, सा हि न नित्या मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रस-
 द्धात्^(१) । नैत्याद्या, तद्देतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे
 सुखमात्रे वा तद्देतुत्वावधारणात् । न च संसारि-
 दशायां तद्देतुः, सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव
 स्वर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं^(२) न ताव-
 दात्म-मनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् ।
 विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्ति-
 प्रसङ्गः । नापि योगज्ञेऽधर्मः सहकारौ, तस्योत्पन्न-
 भावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्ज-
 न्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात् । अथ
 तत्त्वज्ञानात्सवासनमित्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृ-
 त्त्त्याद्यभावाद्दर्माधर्मयोरनुत्पादे प्रचीनधर्माधर्मश-
 यादुःखसाधनशरीरादिनाश एव तद्देतुरतएव तस्या-
 नन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेत् । न । शरीरं
 विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्देतुत्वे मानाभावाच्च । न च

(१) अविशेषाभावादिति उ० ।

(२) किं वा तज्जनकमिति उ० ।

माश्लाथिप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितयापि तदुत्पत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे, प्रतिष्ठितं” इत्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत् । न । उपजननापायवतोर्ज्ञान-सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतया अनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः । यदा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते । न च वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेत् । न । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन, तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वा आत्मनोऽपि अनुभवो न स्यात् । अथात्मभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत-इति चेत्, न, सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादा-नन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः ।

एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तौ वि-

ज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मा । अपवर्गे वर्तते इति
वेदान्तमतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्य-
त्वेन मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं
विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः
प्रयत्नसाध्येति चेत्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानं, अर्थान्तरं
वा, उभयथापि सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतर-
त्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

ऽविदण्डनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलये
मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरञ्च एका-
दशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मावया सम्भूयाव-
स्थितानि जीवात्मनि सुख-दुःखावच्छेदकानीत्याहुः ।
तत्र । शरीरधंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतया अपु-
रुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीव-
नाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, ब्रह्मणो नित्यत्वेन
तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाभा-
वात् । नाप्यनुपलवा चित्तसन्ततिरपवर्गः, आवश्यकत्वे-
नानुपलवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्तते-
रपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनु-
त्पादाच्च । न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिष्वैय-
र्यापत्तेः । नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो हानमेव मुक्तिः,

सुखेदुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महा-
नस्यायत्रसिद्धेः अतिरिक्तज्ञानस्याशक्यत्वात् । १ । १ ।

यत्तु योगं हि साध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्ति-
मुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपा
मुक्तिर्मासादयतीति मन्तम् । तन्न । परममुक्तेरपुरु-
षार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेना-
प्रवृत्तेश्च । मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्रम-
चतुष्टयेमुपक्रम्य "स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति श्रुतेः,
संज्ञोचे कारणाभावात् । आकाङ्क्षाया अविशेषेणान-
न्तर्यस्याप्रयोजकत्वात् । कथं तर्हि "मोक्षाश्रमश्चतुर्थो
वै यो भिक्षोः परिकीर्तितः" इति प्रवर्ज्यां मोक्षाश्रम-
माहुः, गृहस्थस्य च पुत्र-दारादिसङ्गो दुर्वार इत्य-
साधारण्येन तथापदेशात् तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि
मुच्यते इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य "आत्मा
वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षा-
त्कर्तव्यः" इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यः शरीरादिभिन्नं
आत्मोन्निमवधार्यं शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बो-
धितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति ।
न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसवा-
सनमिध्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः^(१)

(१) तथानुपपत्तेरिति ख० ।

अतः श्रुति-स्मृत्युपदिष्टयोगविधिना^(१) चिरनिरन्तरा-
 दरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षा-
 त्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञाननिहननसमर्थं^(२)
 आसाद्य दोषाभावात्प्रवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मात्तु-
 त्यादेनानादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते ।
 उपदेशमात्राच्चरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया
 सङ्कसूकस्य^(३) नाश्रद्धामलक्षालनमिति मननमाव-
 श्यकम् । तथाच मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति श्रुतिरेवो-
 पपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति, मन-
 नस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवञ्च शम दम-ब्रह्मचर्याद्यु-
 पहं हितयावन्नित्य-नैमित्तिक-सन्ध्योपासनादिकर्मसहि-
 तात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः । स्यादेतत् ज्ञान-कर्मणोर्न
 समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरा-
 र्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य
 कर्मनैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वमतौतेश्च । नाङ्गाङ्गिभावेन,
 तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञान-
 शरीरानिर्वाहकत्वात् । नापि प्रयाजादिवदारादुप-

(१) श्रुति स्मृत्युपदिष्टविधिनेति ख० ।

(२) संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमिति ख० ।

(३) अक्षिरस्येदर्थं ।

कारकम्, स्ववाक्यतएव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फल-
वत्सन्निधावफलत्वाभावात् उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञान-
कर्मसमुच्चयः काम्य-निषिद्धयोरभावात्^(१) । नाप्यसङ्ग-
ल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरो-
धात् । अत एव न यावन्नित्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि ।
नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति
यद्वस्थस्यापि मुक्तेः ।

“न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च यद्वस्थोऽपि विमुच्यते” ॥

इति स्मृतेः । न चाननुगतमपि साधनं, स्वर्गवद्प-
वर्गे प्रकारभेदाभावात् । न चापवर्गार्थिकर्तव्यतया
कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यात् । तस्मात्
“सद्यस्य सर्वकर्माणीति स्मृतेः सर्वकर्मसव्याप्तौ ज्ञान-
मात्राच्च मोक्ष इति । मैवम् । स्व-स्वाश्रमविहितेन
कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान-कर्मणो-
स्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात् । तथाच श्रीभग-
वन्गीता ।

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” ॥

(१) काम्य निषिद्धयोभ्यामारिति ख० ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

“तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः परिहृतैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते” ॥

हारौतः ।

“उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

श्रुतिश्च, “सन्धेन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्-
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च” इति एतन्मूलकमेव,

“परिज्ञानाद्भवेन्भुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपरिहृताः” ।

“ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-
र्न ह्येकपथो विहगः प्रयाति” ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्र-
तीतेः । तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव
मानम्, एवमन्यथापि । भवतु वा आरादुपकारितया
अद्भ्याद्भिभाषेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वदारैव ।
यत्तु अडभरतोपाख्याने ।

“न पपाठ गुरुप्रोक्तां ह्यतोपनयनः श्रुतिम् ।

न द्दर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च” इति ॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षि-
तानीत्येवंपरं वा । तदुक्तं । “अत्रे जातिस्मरो द्विजः
सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्” इति^(१) ।

अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्-
प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपका-
रकं कर्म सन्निपत्त्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवष्टेः कारीरीसमाप्तिव-
दारव्याश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम् । यद्यपि लोक-
संग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतर-
त्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निन्द्यत्वेन
यज्ञज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेना-
धर्मक्षयार्थञ्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणां
ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्
तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहि-
तानि सन्धोपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं
कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीय-

(१) तद्योगिधर्मत्वेन सङ्गत्यागार्थे जातिस्मरत्वेन वा न शिक्षिताभाद्येवं-
परम्, तदुक्तं, अत्रे जातिस्मरो द्विज इतीति च ॥

श्रीविष्णुपुराणे ।

“तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चेत्तं महामते” ॥

हारीतः ।

“उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

श्रुतिश्च, “सन्धेन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्-
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च” इति एतन्मूलकमेव,

“परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव वर्मं नेच्छन्त्यपण्डिताः” ।

“ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-
र्न ह्येकपक्षो विद्मः प्रयाति” ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः । तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव मानम्, एवमन्यत्रापि । भवतु वा आरादुपकारितया अज्ञानाद्भिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वधारैव । यत्तु ऋद्धभरतोपाख्याने ।

“न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च” इति ॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षि-
तानीत्येवंपरं वा । तदुक्तं । “जज्ञे जातिस्मरो द्विजः
सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्” इति^(१) ।

अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्-
प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपका-
रकं कर्म सन्निपत्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालब्धदृष्टेः कारीरीसमाप्तिव-
दारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम् । यद्यपि लोक-
संग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतर-
त्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निन्द्यत्वेन
यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेना-
धर्मक्षयार्थञ्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणां
ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्
तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमावकर्तव्यत्वेन विहि-
तानि सन्धोपासनादीनि तानि भोक्षार्थिभिरप्यवश्यं
कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीय-

(१) तद्योगिधर्मत्वेन सङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन वा न शिक्षितानाथैव-
परश्च, तदुक्तं, जज्ञे जातिस्मरो द्विज इतीति य० ।

त्वात् सङ्कोचे मानाभावात् निषिद्धानि काम्यानि च
 वन्यहेतुत्वान्मुक्तिपरिपन्थीनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि
 च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “सन्धस्य सर्वकर्मा-
 णीत्यस्यार्थः, अथमेव हि सन्ध्यासपदार्थः, तथाच
 श्रीभगवद्गीता ।

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्ध्यासं कवयोविदुः ।

नियतस्य तु सन्ध्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

सोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्म-
 जनकत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव
 फलेन नाशयत इति केचित् । तन्न । मिथ्याज्ञान-
 निवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् ।
 अन्यथा भेषजादिप्रपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्रैव
 विहितत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
 दान्मोक्षः, एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छे-
 दादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम् मिथ्या-
 ज्ञानोन्मूलने कर्मविनाशतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतु-
 त्वावधारणात् कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
 द्वाराभ्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुते । तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-

कारे नित्याकरणोऽपि द्वायाभावेन प्रत्यवायाभावोप-
पत्तेः । अन्यथा भोगार्थं विहित-निषिद्धाचरणेन
धर्माधर्मोत्पत्तौ भोगाभावप्रसङ्गः । ननु तत्तत्तीर्थ-
महादान-स्नान-काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपे-
क्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्हेतुः ।
न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञा-
नानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्हेतुत्वं वाच्यम् तथाचापवर्ग-
कारणमेवादृष्टं कल्पयतां साधवात् । न च तत्त्वज्ञान-
प्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धक-
दुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणाम-
ननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावा-
दिति^(१) चेत् । न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाश-

- (१) अनादरूपे दुःखध्वंसे वैजात्यकल्पनस्यासम्भवादित्यर्थं । न च प्रति-
धौगिनि दुःखे जातिविशेषान् कल्पयित्वा तदवच्छिन्नप्रतियोगिना
साध्यप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन जातिविशेषाङ्गमेव वा जन्मतावच्छेद-
कत्वसौकारेण स्वभिचारवत्त्वं सम्भवतीति वाच्यं । गोबधजन्यता-
वच्छेदकत्वात् साध्यस्य सादृश्यजातिकल्पनाया असम्भवात् । न च
गोबधजन्यदुःखानां मध्ये यानि प्रायश्चित्तनाशानि तस्मात्प्रवृत्ति-
जातिरेका यानि तत्त्वज्ञाननाशानि तस्मात्प्रवृत्तिजातिरेकेति न
सादृश्यमिति वाच्यं । तस्मात् तत्त्वज्ञानादिनाशजन्यवच्छेदक-
जातीनां वा नानात्वं द्रव्यच विनिगमनस्य दुर्षमत्वात् ।

विरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात्^(१) । तत्तन्नाशविशेषे
 तु तत्तद्हेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणा-
 मपि तथात्वमस्तु, तवापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धक-
 दुरितध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वम्
 सुमुद्युमुद्दिश्य विहितत्वं वानुगतमस्तीति चेत् । न ।
 ज्ञान-कर्मणोर्निरपेक्षकारणताश्रवणात् व्रीहि-यवव-
 द्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धे-
 ऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आका-
 ङ्गाविरहादिति न्यायात्^(२) । साहित्यबोधकं विनैकं
 प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेना-
 न्वयो यथा व्रीहि-यवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा । वस्तुतस्तु^(३)
 दृढभूमिसवासनमिध्याज्ञानोन्मूलनं विना न मोक्ष-

(१) नाशकत्वदर्शनादिति ख० ।

(२) आकाङ्गाविरहादिनियमादिति ख० ।

(३) वैदबोधितवैकव्यिकहेतुतास्त्रये समुचितेभ्यो न फलसिद्धि सम्भ-
 लितव्रीहि यवाभ्यामेकधाज्ञाननुष्ठानादिति दृढादिति-मखिवत् ज्ञान-
 कर्मणा हेतुत्वे तत्त्वबन्धने मोक्षमात्रप्रसङ्गः । नापि ज्ञान-कर्मणा
 समुचिताना मोक्षहेतुता सम्भवति, तत्त्वज्ञानोपाये योगाभ्यासादौ
 हृद्यसाध्यताज्ञाने मोक्षहेतुताश्रीमर्यादितत्त्वकर्मसु प्रवृत्तनुव-
 पत्ते मथुरा काशीमर्यादा सम्बन्धासम्बन्ध इत्यस्वरसादाश्च,
 वस्तुतस्त्विति ।

इत्युभयसिद्धम्, तादृशमिथ्याज्ञाननाशे चान्वय-व्यतिरे-
 काभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विना
 स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमायश्यकम् । यद्यपि मिथ्या-
 ज्ञाननाशे विरोधिगुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिथ्या-
 ज्ञानप्रागभावासदृष्टिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्य-
 त्वम् । “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्तते” इति
 श्रुतेर्भोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च “तमेव
 विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
 इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्सत्ये-
 वेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः
 कल्पेरन् । कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्व-
 सम्भवात् प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय । कर्मणां
 तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वं अतो न तत्राननुगमो-
 दोषाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलकत्वमाग-
 मा देवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाद्दत्तफलान्येव कर्माणि
 प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दवलात् ।
 न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाश-
 फलश्रवणात् । अत एव न ब्रह्माहत्यादीनां प्रायश्चित्त-
 दुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्त-
 विधिवैयर्थ्याच्च, दुःखैकफलत्वेन तत्रापदृष्टेः । नापि

कर्मान्तराधिकार एव फलम्, महापातकातिरिक्ते-
ऽनाधिकाराभावात् अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृत-
प्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः । प्राणान्तिके तदभा-
वाच्च । श्रूयते हि ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिञ्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः^(१) ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परात्मनि” ॥

स्मृतिश्च ।

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽजुन” इति ।

“नाभुक्तं क्षीयते कर्मैत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः-
सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्रयकर्म-
परत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात्
पाप-पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् । ज्ञानस्य नाशकत्वं
शब्दबोध्यमित्युक्तम् । अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिक-
त्वेन यथा वह्नेः परस्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय-
इत्यर्थः । तथाच “नाभुक्तं क्षीयते कर्मैति स्मृतिरुत्सर्ग-
तोभोगेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना
सा बाध्यते, ज्ञाननाशत्वञ्च^(२) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्यबाधे सम्भवति बाधकल्पना नेति चेत् । न । कर्मणो

(१) छिद्यते कर्मबन्धनमिति ख० ।

(२) ज्ञानस्य नाशकत्वचेति ख० ।

भोगनाशयत्वे ज्ञानस्थानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्व-
ज्ञानव्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण-
एव तदुपपत्तेश्च । कर्मणो भोगनाशयत्वे तत्त्वज्ञाना-
नुपयोगात् ।

यत्तु “नाभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्तइत्यादि-
श्रुतेरन्यथा वर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेद्वाधित-
त्वेन विरुद्धान्येकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेव सौभ-
रिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूह-
मुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेत् । न । तपः-
प्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवात् ।
भोगजननार्थश्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादन-
मिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौगपद्यश्च कायानां
तज्जनककर्मस्वभावात् तपःस्वभावाद्वा^(१) । न च ज्ञानं
भोगद्वारा कर्मनाशकं इत्युक्तम् । एतेनागमयोः पर-
स्परविरोधात् अनिर्णीये विमतिपदं कर्म भोगनाशकं
प्रायश्चित्ताद्यनाशयत्वे सति कर्मत्वात् भुक्त-भुज्यमान-
कर्मवदित्यनुमानान्निर्णीय इत्यपास्तम् । ज्ञानस्य प्राय-
श्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वाच्च शब्द-
बाधितनाशकानाशयत्वस्योपाधित्वाच्च अहतप्रधानेन

(१) तज्जनककर्मस्वभावात् तपः प्रभावादेति च० ।

कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचाराच्च तस्य प्रधान-
यागादिनाश्रयत्वात् । न च तस्यापि यागस्यैव स्वर्ग-
फलकत्वमिति तन्नाश्रयत्वमेव अधिष्ठताधिकारेऽपि
स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फलेऽप्रवृत्तेरिति
वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् । प्रवृत्तिश्च फल-
वद्यागर्थितया । तदुक्तम्, “प्रधाने रागादङ्गे वैधीति ।
ननु “तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षः अथ सम्प-
त्स्यते कैवल्येन” इति श्रुतेः तावदेवास्योत्पन्नतत्त्व-
ज्ञानस्य चिरं विलम्बः यावन्नोत्पन्नकर्मणोविमोक्षः
अथ सम्पत्स्यते कैवल्येनेत्यत्र भोगेन क्षययित्वा इति
श्रेयः । न च श्रेये मानाभावात्, सत्यपि विज्ञाने कर्मा-
वस्थाने कृतसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति
चेत् । न । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशयां न मोक्षः
किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत् “ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणीत्यादि तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावा-
दिति । तन्न । प्रधानार्थितया कृतानां तदभावे तत्सा-
मग्रसिद्धेः तत्त्वेषुऽपि सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरपरिग्रा-
हकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणा-
दिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात्कृतमपि विहितं

कर्म न फलायेति । तथाच श्रुतिः, तद्यथा “पुष्कर-
पलाशेनापः क्षिप्यन्ते” इत्यादि । तदपि न । न हि
भस्मसात्करणं श्यश्चातुत्पत्तिरुच्यते । न च लक्षणा,
मुख्ये बाधकाभावादिति । उच्यते । कर्मणो भोगना-
श्रयत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम् भोगस्य तत्त्वज्ञान-
व्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव कर्मनाशे साम-
र्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः, कर्मप्रागभावासद्वृत्तिकर्म-
नाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात् । अत एवानु-
मानेनागमवाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यश्रेये माना-
भावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थं
उक्तरीत्या भोगस्यैवाश्लेषादिति, तदस्यापवर्गस्य परम-
पुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धं कारणमनुमानमिति विविक्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीगङ्गेशविरचिते^(१) तत्त्व-
चिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानं ।

समाप्तञ्च द्वितीयमनुमानखण्डं ॥

(१) श्रीगङ्गेशविरचित इति कश्चिद्धित-पुस्तकपाठेन तत्त्वचिन्तामणि-
प्रणेता गङ्गेशेतिनाम्नेव गङ्गेशेतिनामसमानार्थं गङ्गेश्वरेतिनाम्नापि
प्रसिद्ध आसीदित्यर्थं सम्भावयामोति ।